

WAT ER AAN DE SCHOUWBURG VOORAFGING

VORMING EN STRUCTUUR VAN HET VELD VAN THEATRALE
VERMAKELIJKHEDEN IN ROTTERDAM, CA. 1630 - 1773

DOOR HENK GRAS¹⁾

Proloog

Dit artikel biedt een overzicht van het Rotterdamse 'theaterleven', voorafgaand aan de stichting van de schouwburg aan de Coolsingel in 1774. Het overzicht wordt gestructureerd door het gebruik van drie typering van theatrale productie.²⁾ De eerste is die van de voormoderne theatrale activiteit. Deze heeft als hoofdkenmerken de gebondenheid van theater aan, meest zelfs de legitimatie ervan door, festiviteiten en de 'amateur-status' van de producenten.³⁾ De tweede is die van de vroegmoderne theatrale activiteit. Hierin doet aan de aanbodzijde de commercialisering zijn intrede: spelers gaan voor geld stukken aanbieden. De markt daarvoor wordt echter in principe nog gestructureerd door de festiviteitenkalender. Van het derde type, moderne theatrale activiteit, is pas dan sprake, als het aanbod van theatrale producten buiten die festiviteitenkalender kan plaatsvinden en theater een goed wordt op een markt van vraag en aanbod. Iedere dag kan dan in beginsel een speeldag worden.⁴⁾ Hoewel er niet wetmatig een chronologische volgorde bestaat tussen deze drie types (een voormoderne productiewijze kan direct overgaan in een moderne),⁵⁾ is die er meestal wel. Dat geldt ook voor Rotterdam, waar gedurende de zeventiende en het grootste gedeelte van de achttiende eeuw een vroegmoderne theatercultuur bestond, die pas met de komst van de Amsterdamse acteurs onder leiding van Jan Punt (mei 1773) en de stichting van de schouwburg aan de Coolsingel (geopend december 1774) definitief vervangen werd door een moderne theatercultuur.

Ik zeg met opzet 'definitief vervangen', want de stichting van een schouwburg door Punt en de 'Heeren Geïnteresseerden', dat zijn de aandeelhouders in de schouwburg, in 1773-74 was niet de eerste poging tot modernisering van het theateraanbod, maar markeert wèl de definitieve overgang van 'vroegmodern' naar 'modern'. De vraag waarom eerdere pogingen mislukten, is tot dusverre niet gesteld. Voor mijn poging tot een antwoord heb ik primair gebruik gemaakt van een bron die over de periode 1639-

1773 (en verder) ononderbroken beschikbaar is, namelijk de Handelingen van de kerkenraad van de Nederduitse Gereformeerde gemeente. Deze bron geeft, via de argusogen van de kerkenraad, inzicht in, in elk geval, het aanwezig zijn van theatrale vermakelijkheden en een wijze waarop daarmee werd omgegaan. Bestuurlijke bronnen zijn onbetrouwbaar, want incompleet. De burgemeesters van Rotterdam deden de meeste theatrale zaken ondershands af en meldden hun besluiten niet of nauwelijks in het Resolutieboek. Vóór 1735 zijn de rekwesten verdwenen, zodat ook het aantal aanvragen voordien niet te traceren is. De vroedschap bemoeide zich normaal gesproken niet dan incidenteel met de besluitvorming met betrekking tot theaterzaken.⁶⁾ Zolang de vroegmoderne productiewijze overheerste, had de kermis(tijd) een zeker extra belang. Als marktmeesters van de jaarmarkt of kermis traden in ieder geval in de achttiende eeuw de substituut-schouten op. Pas vanaf 1750 geeft een register, waarin de gelden geboekt werden die het weeshuis ontving van de kermisspellen binnen de stad, informatie over de aard van de spellen en de hoogte van de betalingen. Deze informatie betreft echter alleen de spellen binnen de stad zelf en niet die, welke op het gebied van de dijkgraaf van Schieland, in het ambacht Cool stonden.⁷⁾ De *Rotterdamsche Courant* die in het tweede decennium van de achttiende eeuw is gesticht, kan, via advertenties, inzicht bieden in het aanbod van theatrale producten, maar is pas voorhanden vanaf 1738 en kermis-exploitanten adverteerden er zelden in. Zijdelings relevant is in dit verband ook het aanbod van spellen op de kermis te Delfshaven, waarvan de Rotterdammers graag gebruik maakten. Het register van kermisspellen van de Delftse en Delfshavense kermissen, in Delft, geeft vanaf 1722 informatie.⁸⁾ Van de niet-bestuurlijke bronnen voor theatrale activiteit zijn de notariële archieven ook van belang. Exploratie daarvan is binnen het tijd- en geldbudget van een hedendaags onderzoeksproject afhankelijk van de kwaliteit van de ingangen die erop vervaardigd zijn. In Rotterdam is die voor de zeventiende en vroege achttiende eeuw matig te noemen.

Er is weinig modern onderzoek op het gebied van het Rotterdamse theater vóór 1773. P. Haverkorn van Rijsewijk presenteerde in zijn *Oude Rotterdamsche Schouwburg* van 1882 een inleiding, waarin een overzicht gegeven werd over de 'voortijd'.⁹⁾ Hij heeft geen gebruik gemaakt van de Handelingen van de kerkenraad die toen nog niet in het gemeentearchief berustten, of van het wees-

huisarchief dat nog bij het weeshuis berustte, maar baseerde zich hoofdzakelijk op de resoluties van de burgemeesters.¹⁰⁾ Met betrekking tot de rederijkers en rondtrekkende toneelgezelschappen heeft Haverkorn aanvullende informatie verschaft in twee artikelen in het *Rotterdamsch Jaarboekje*.¹¹⁾ J.H.W. Unger, gemeentearchivaris van 1886 tot 1904, publiceerde in 1888 informatie uit de handschriften van Van Alkemade en Van der Schelling over een toneelvoorstelling in Rotterdam in 1663 of 1664 als onderdeel van zijn 'Vondeliana' in *Oud Holland*.¹²⁾ J.P. van der Weele publiceerde in 1940 gegevens over de betrekkingen tussen het weeshuis en de rederijkers rond 1631.¹³⁾ Archivaris H.C. Hazewinkel kende deze onderzoeksresultaten kennelijk niet toen hij in zijn *Geschiedenis van Rotterdam* (1940) een samenvatting gaf, waarin voor het eerst ook informatie uit de Handelingen van de kerkenraad van de Nederduitse Gereformeerde gemeente voorkwam.¹⁴⁾ Over moderne studies die indirect gericht waren op de Rotterdamse theater-'scene' kom ik nog te spreken. Deze studies behandelen de Rotterdamse situatie vanuit ofwel het Haagse ofwel het Amsterdamse perspectief en concentreren zich vooral op de activiteiten van Jan Baptist van Fornenbergh.¹⁵⁾

Het volgende overzicht heeft de pretentie een wat completer, maar zeker niet uitputtend beeld te geven van de situatie vóór 1773 en vat bovendien het eerdere werk deels samen, omdat dit veelal niet goed toegankelijk meer is.¹⁶⁾ Het kan dienen als aanknopingspunt voor onderzoek naar de verschillende hier besproken onderdelen. Het gebruikte bronnenmateriaal geeft bovendien de mogelijkheid de veranderende verhoudingen te illustreren in de driehoek stedelijke overheid, kerkenraad (in hun specifieke spanningsrelatie) en aanbieders van theatrale producten - met hun publiek zwijgend op de achtergrond. Deze verhouding is er één van expansie en contractie. In fasen van relatief grote invloed van de kerkenraad op het stadsbestuur wordt het theateraanbod naar een marge van ruimte en tijd en (dus) een strikt vroegmodern productie- en receptiekader gedrongen. In fasen van relatief overwicht van het stedelijk bestuur over de kerkenraad worden de vroegmoderne kaders ruimer gesteld en komt het soms tot pogingen om een modern systeem van aanbod van de grond te tillen.

Twee halfslachtige pogingen tot modernisering van het theatrale vermaak in Rotterdam in de jaren 1630 vanuit voormoderne productie-vormen.

Gegevens over typisch voormoderne vormen van theatrale activiteit, kerkelijk drama, ontbreken in de bestaande literatuur over Rotterdam. Ik heb ook niets gevonden dat wijst op kerkelijk drama in Rotterdam met Ketelbinkie in de rol van de Maagd. Wel worden, zeker vanaf 1533, rederijdersactiviteiten gemeld die te beschouwen zijn als incidentele vorm van voormodern theatervermaak in de profane sfeer.¹⁷⁾ De grens tussen deze vormen van liefhebberij-theater in voormoderne zin en vroegmoderne commercialisering, zelfs modernisering, is evenwel problematisch, zoals nu wordt besproken.

De modernisering van het theaterleven in West-Europa lijkt principieel langs twee organisatorische lijnen te zijn verlopen. De eerste is de puur-kapitalistische: hier zien we een wisselwerking tussen acteurs die groepen vormden welke om geld gingen spelen, zo vaak als mogelijk was, en allerlei entrepreneurs die daarvoor locaties aanboden die zo vaak mogelijk bespeeld moesten worden. Dit is in een notedop het model van de modernisering van het theatrale vermaak in Londen. De politiek stelde grenzen (die, waardoor acteurs livrei-bedienden bleven, is de meest constante gebleken; alle andere, zoals die van plaats en tijd, waren onderhandelbaar), hief (relatief weinig) belasting en het systeem draaide als een kapitalistische onderneming, waarin de winst naar aandeelhouders ging die aan medewerkers lonen of huren betaalden. Een tweede lijn die leidde tot een 'modern theatersysteem' was die, waarin theaters werden uitgebaat door charitatieve instellingen, maar waarin de troupes en, in toenemende mate, de theateraccommodaties een zekere zelfstandigheid behielden of verwierven, binnen door de politiek gestelde grenzen. Dat is de lijn die vooral gevolgd werd in Spanje, waarin door broederschappen opgezette verpleegtehuizen een deel van de winst van de theaters kregen, welke door al bestaande, commercieel opererende reizende gezelschappen werden benut.

In Nederland is die tweede lijn ook uitgangspunt geweest voor de modernisering van het theatrale vermaak, maar is het proces een beetje blijven steken door de invloed van het genootschaps- of liefhebberijdenken dat de organisatievormen bleef beïnvloeden. De door de Reformatie van hun traditionele geldbronnen afgesneden charitatieve instellingen trachtten aan middelen te

komen door te profiteren van de gemakkelikheden (kermis) of door die uit te baten (theater). Ze werden daarin niet principieel tegengewerkt door de stadsbesturen. Deze wilden niet zelf voor de financiering opdraaien, al namen ze, onder druk van de orthodoxe calvinisten, wel beperkende en voor de zaak schadelijke maatregelen. Om een zo permanent mogelijke geldstroom uit theatrale activiteit op gang te brengen, werden door de godshuizen de rederijderskamers benut en dat maakt de Nederlandse aanpak toch weer anders dan de Spaanse.

De rederijderskamers waren geen verbanden van commerciële vermaaksleveranciers, zoals de Spaanse toneeltroups. Ook kenden ze een vrij strikte differentiatie van functies en daarbij een strenge hiërarchie, binnen welke toneelspelende leden niet tot de meest statusrijke behoorden: productie van drama en theater waren in beginsel in één organisatie samengebracht, wat al heel sterk afweek van de Spaanse praktijk.¹⁸⁾ Bovendien hielden rederijderskamers zich niet uitsluitend bezig met theater.

De ombouw van een kamer tot commerciële theateronderneming leidde, althans in Amsterdam, tot een nauwere band met de rondreizende broodspelers die moesten zorgen voor een commercieel acceptabele troupe (en vandaar tot als ernstig ervaren ordeproblemen). De structuur van de kamer ging daarenboven niet geheel verloren.¹⁹⁾ Spelers werden gezien als een onderklasse binnen de organisatie en eigenlijk ook als lieden die naast het toneelspelen een ander, 'echt', beroep moesten uitoefenen.²⁰⁾ De beloning werd navenant gehouden. De spelers werden bestuurd door een regentenkaste die, als de oude schrijvende elite in de rederijderskamers, het repertoire niet alleen bepaalde, maar deels ook produceerde. Bovendien werd, om de kosten voor de godshuizen zo laag mogelijk te houden, de troupe in de zomermaanden niet betaald, waardoor de spelers ook deels als reizend gezelschap bleven opereren. Wat de Amsterdamse situatie dus deed verschillen van de Spaanse en zeker van de Engelse is het ontbreken van een functionele differentiatie tussen de onafhankelijk opererende toneeltroupe (onder een eigen leiding die voor het repertoire zorgde), het management van de accommodatie en de meedelende charitatieve instantie. Het is een beetje blijven steken tussen genootschap en commerciële onderneming die, gestuurd door winstverwachting, vermaak bood voor een gedifferentieerd publiek, dat dit vermaak naar eigen belang kon interpreteren als recreatie of hoger kunstgenot.

Rotterdam had dezelfde problemen als Amsterdam. Ook hier moesten de godshuizen nieuwe geldbronnen aanboren en ook hier zochten ze het in het afromen of exploiteren van vermaaksvormen. De godshuizen probeerden ook in Rotterdam in een vroeg stadium munt te slaan uit rederijdersactiviteiten, in dit geval waarschijnlijk van de kamer 'De Blauwe Acoleyen'.²¹⁾ Van der Weele meldt de toestemming van het stadsbestuur, in 1611 gevraagd door het Gasthuis, om een loterij te houden, maar verzuimt te melden dat deze toestemming werd ingetrokken. Het is dus niet duidelijk of de door het stadsbestuur ter aanmoediging van deze loterij uitgeschreven 'intrede van caemers van rhetorycquen' is doorgegaan. Zeker niet, omdat de intrekking van de toestemming voor de loterij gegrond was op de zorg van de vroede vaders, in later tijd nog gehoord bij de kermisbestrijding, dat de minima meer zouden besteden dan goed voor ze was.²²⁾

Dat neemt niet weg dat de godshuizen zowel actief spellen konden organiseren op feestieve hoogtijdagen, als daar anderszins van mochten profiteren. Het Gereformeerd Burgerweeshuis was hierbij het meest actief en verwierf de meeste rechten. Het huis mocht vanaf 1597 op vastenavond en met de kermis als enige instelling laten rijfelen (kansspelen). Ook kreeg het voor het bewaken van de kermiskramen 's nachts één vierde van de dagelijkse ontvangst.²³⁾ Men liet (vanaf ca. 1600) de weeskinderen een 'nieuwjaarsvers' zingen in de stad, terwijl er tot 1643 werd rondgegaan als 'pinxterblom'.²⁴⁾ De activiteiten waren alle gebonden aan een feest. Het rondgaan met liederen of als Pinksterblom doet denken aan traditionele praktijken die wel als 'volks-cultuur' worden aangeduid en kunnen worden beschouwd als voormoderne theatrale activiteit. Toen onder druk van de 'precieze' protestanten de rijfelpartijen verboden werden, aan het einde van het tweede decennium van de zeventiende eeuw, zagen de weeshuismeesters om naar andere mogelijkheden en vonden die in de rederijderskamer. De rederijders gaven gewoonlijk al voorstellingen op de kermis. Bovendien konden de Rotterdamse weeshuisregenten zich spiegelen aan de ontwikkeling in Amsterdam.

Van der Weele beschrijft hoe de Rotterdamse weeshuismeesters een goed ingerichte toneelzaal stichtten, vermoedelijk in het in 1604 langs de Goudsewagenstraat gebouwde oosterpand van het weeshuis.²⁵⁾ Daar speelden de rederijders voor het eerst 'op moderne basis', dat wil zeggen losgekoppeld van de feestieve kalender, tussen 1626 en 1630.²⁶⁾ Met de kermis in 1629 [?] en 1630

waren ze er opgetreden onder leiding van de jonge koopman Cornelis Leendertsz. Keyser en verdienden ze meer dan tweemaal zoveel voor het huis als alle overige kermisvermakelijkheden tezamen.²⁷⁾ Op 11 september 1630, kort na de kermis, kochten de weeshuismeesters van Hans van Nuffelen, brouwer in het Roode Anker, voor f 3.300,- een erf aan de Glashaven. Het plan was om daar, in het nieuwe handelscentrum, een schouwburg te bouwen. Het weeshuis betaalde deze accommodatie, de rederijders droegen zelf niets bij.²⁸⁾ De schouwburg moest, als zijn voorbeeld in Amsterdam, 'Academie' heten.²⁹⁾ De beslissing was net op tijd genomen, want in 1630 verbood het stadsbestuur het toneelspelelen in het weeshuis zelf.³⁰⁾

Toen de schouwburg gereed was, werd 'opsicht en bewaernisse' ervan in handen gegeven van Andries Cornelisz. Hij kreeg uitdrukkelijk opdracht zowel de regenten als Cornelis Keyser en 'd'andere borsten' [acteurs] in gelijkheid en billijkheid te gehoorzamen. Andries had het algemeen toezicht en was belast met vervaardigen en verstellen van toneelkostuums.³¹⁾ Op 6 maart 1631, het gebouw was bijna gereed, werd nog een kookhuis aan de Academie toegevoegd.³²⁾ De restauratieve nevenfunctie van een theater mocht kennelijk niet ontbreken. Het gebouw werd op 9 maart 1631 in gebruik genomen. Dat was op een zondag. Het programma werd op 10 maart herhaald. Verder werd gespeeld op 16 (zondag) en 17 maart, 21 april (Tweede Paasdag), 22, 23, 27 (zondag) en 28 april, 1, 4 (zondag), 5, 11 (zondag), 12, 18 (zondag) en 19 mei, 1 (zondag) en 2 juni (week voor Pinksteren). De baten varieerden van f 27,- tot f 94,- per voorstelling. Uit de uitgaven blijkt dat er ook trompetters optraden en dat er op de twee laatste speeldagen een groep uit Amsterdam speelde. Vier speeldagen na Pinksteren (11-14 juni) brachten f 525,- op. De spelers kregen de helft 'voor haer bellecherie ende foey'.³³⁾ Kort daarop volgde een bevel tot sluiting van de Academie en een verbod nog langer ten bate van de wezen te spelen, zelfs niet met de kermis.

Hadden de weeshuismeesters met hun programmering de duivel in domineestenuë getart, of moesten zij nog rekening houden met de feestkalender (waarop de zondag als feestdag gold)? Overal waar zich commercieel, 'modern' geprogrammeerd theater had ontwikkeld, met Londen als belangrijkste voorbeeld, was al gebleken dat het spelen op zondag tot scherpe reacties leidde van de zijde van de kerkenraden en daarop tot door de overheid bevolen vermindering van die dag. Volgens Van der Weele sloeg ook in

Rotterdam de kerkenraad de ontwikkeling van de schouwburg met ergernis gade; hij zegt dat hun opinie, volgens welke de openingsvoorstelling op 9 maart de zondagsrust verstoord had, geen verrassing mag heten.³⁴⁾ Mogelijk hield het spelen op zondag verband met het door de kerkenraad overigens wat later gerapporteerd en veroordeelde verschijnsel dat er op zondag markten werden gehouden in de stad.³⁵⁾

Eén van de argumenten voor sluiting die Van der Weele hanteert, namelijk dat de rederijders zich vanaf het podium met politiek zouden bezighouden, moet op een vergissing berusten. Hij geeft hier als bron C.v.Alkemade, *Alderhande saken rakende de stad Rotterdam* MS 25.³⁶⁾ Het bericht aldaar gaat echter niet over de kwestie van de Academie, maar om een zaak uit 1539, betreffende de strijd tegen de verspreiding van Luthers ideeën. Er is geen ander bewijs dat de Academie in 1631 gesloten werd wegens *politieke* activiteit van de spelers.

Van der Weele's tweede argument, dat het sluiten verband hield met de versterking van de contra-remonstrantse macht in Rotterdam, moet eveneens op het eerste gezicht in twijfel worden getrokken, tenminste, zoals Van der Weele het hanteert. Bekend is natuurlijk dat Rotterdam in 1618 een sterke remonstrantse 'secte' herbergde en dat het spoedig na de wetsverzet in de stad, waarbij prins Maurits op zeven leden na de hele vroedschap vering, tot ernstige ongeregelheden kwam. Maar de vroedschap speelde daarin zeker geen leidende rol. Die was voorbehouden aan een paar fanatiekelingen - voorop Jacobus Claesz. Moeijt, genoemd Duijn, vroedschap vanaf 1618 en burgemeester in 1619, maar weldra berucht als schout en dijkgraaf van Schieland - die zich gesteund achtten door 'Den Haag' en angevuurd werden door 'contra-remonstrantse' dominees als Nieuwenroode en Van Leeuwen.³⁷⁾ Spoedig kreeg de vroedschap genoeg van het gedram der dominees (zeker toen die de macht en status van de autoriteiten gingen aanvallen, waarvoor onder meer de kwestie van het plaatsen van het nieuwe beeld van Erasmus aanleiding was). Toch was de raad nog lang niet bereid en in staat gewelddadig optreden tegen remonstranten tegen te gaan. Na 1625 nam, mede door toedoen van Gerard van Berckel, in Rotterdam de tolerantie weer toe en de stad nam in deze weldra haar oude positie weer in. Juist in 1630-31 nam die tolerantie zulke vormen aan, dat de Remonstrantse Broederschap in april en oktober 1631 in de stad openlijk kon vergaderen. Misschien is het door die (vanuit hun standpunt

ongewenste) ontwikkeling, dat de kerkenraad zich aangespoord zag het stadsbestuur te bestoken met kritiek over misstanden. Het waken hiertegen, zegt Van der Weele, was sinds 12 juli 1630, toen in de classis Schieland een grote lijst van *gravamina* werd opgesteld, opgedragen aan een commissie van predikanten. Hierin zaten de fervent anti-remonstrantse Nieuwenroode en Regnerus Berckel van Schiedam. De classis was toen op de hoogte van het gebeuren in het weeshuis. In de classicale vergadering van 28 april 1631 waren de scheldpartijen en schimpscheuten van de toneelspelers, waaraan de heren zich ergerden, aanleiding om drie predikanten met 'informatie' te belasten. Toen op 16 juni 1631 opnieuw een vier punten tellende lijst met *gravamina* bij de magistraat onder de aandacht werd gebracht, stelde punt vier daarvan aan de orde 'of niet alle profanatiën, des sabbaths: dansen, rhetorickerspelen, doodslagers, verbreekinge van houwlickse ordonantiën, misbruyken van den name Gods, licentie der papisten etc. wederomme in consideratie behooren genomen te worden ende ernstig aengehouden, dat die dingen dewelke noch ongedaen sijn, eenmael in effecte mogen comen'.³⁸⁾ Op de bijeenkomst van 7 juli kon echter worden medegedeeld dat 'van de rhetorickerskamer binnen Rotterdam de saecke bij provisie [was] afgedaan' en dat afdoen bleek zeer definitief.³⁹⁾ Misschien maakten de toneelspelers, juist in de zich ontspannende sfeer, grappen over de orthodoxen en hun uitwassen en vond het stadsbestuur, de potentiële rol van de rederijkers in partijstrijd onderkennende, het verstandiger preventief op te treden.⁴⁰⁾ Zeker is dat er geen orthodoxe reactie plaats had in 1630-31.⁴¹⁾

Dat op zich moet al duidelijk maken dat de opvatting van Haverkorn over de periode waarin de Academie als zodanig functioneerde onjuist is. Aanvankelijk meende Haverkorn dat de rederijkers tien jaar in de Academie aan de Glashaven speelden, maar hij is onduidelijk over de periode.⁴²⁾ In 1892 reduceerde hij de Academieperiode tot acht jaar (1630-38).⁴³⁾ Er is geen reden te twifelen aan het standpunt van Van der Weele, die Haverkorn op dit punt niet corrigeert.⁴⁴⁾

Deze ingreep betekende de vroegtijdige dood van een 'modern' theatersysteem 'naar Spaans model' in Rotterdam. Op het eerste gezicht lijkt het Rotterdamse systeem in zijn (wat vage) regeling moderner dan het Amsterdamse. De weeshuisregenten lieten de theatrale activiteit geheel over aan de rederijkers die daarvoor hun eigen 'hoofd' hadden. De regenten bemoeiden zich hoegenaamd

niet met het repertoire of met de beloning van de acteurs. Een dergelijke conclusie levert echter een flinke 'maar' op: het is hoege-naamd niet duidelijk, zelfs hoogstonswaarschijnlijk, dat de acteurs (actrices zijn er waarschijnlijk niet bij geweest) in Rotterdam voor hun broodwinning speelden. Het weeshuis stond ze genadiglijk een 'fooi' af en de spelers lijken daarmee nog geheel in de traditie van de liefhebberij te zijn gehouden. 'Als-dan geschiedenis' is altijd riskant, maar mijn veronderstelling is dat de Rotterdamse situatie van 1631 niet zonder problemen had kunnen worden voortgezet, al lijkt het erop, door de aanstelling van een gebouw-beheerder en het optreden van een Amsterdamse troupe, dat zich misschien een rationele (kapitalistische) accommodatie-exploitatie had kunnen ontwikkelen. Helemaal modern was de Rotterdamse Muze niet, maar ze heeft geen kans gehad haar talenten te ontwikkelen. Daarvoor hadden zij die zonder zonden waren zich in voorafgaande jaren voldoende in het steenwerpen kunnen oefenen. De Academie aan de Glashaven is door de stad van het weeshuis overgenomen en als kerk in gebruik gegeven.⁴⁵⁾ Het weeshuis behield het recht op een kwart van de plaatsgelden van de kermis.

Wat het effect op de rederijderskamer is geweest, acht Van der Weele niet precies vast te stellen. Cornelis Keyser lijkt zich niet meer met de gang van zaken bemoeid te hebben.⁴⁶⁾ Uit notariële aktes, deels al in 1890-92 door Haverkorn aan het licht gebracht,⁴⁷⁾ blijkt dat de rederijders in 1638-39 een tweede poging gedaan hebben om zoiets als een regulier ('modern') theaterseizoen op te zetten. In december 1638 werd in een ('het?') lokaal aan de Goudsewagenstraat in elk geval een opvoering gegeven van de *Gijsbrecht van Aemstel*. Omdat hierover een conflict ontstond, bijna vanzelfsprekend de financiële afwikkeling betreffende, heeft deze voorstelling zijn sporen nagelaten in notarieel vastgelegde verklaringen. Uit een notariële akte die Haverkorn in 1890 al publiceerde, blijkt dat een Pieter Moyses Vroloo het hout geleverd had voor de 'platen' en de zaalinrichting. Over de kosten van dit hout en andere betalingen aan de zaalbeheerders maakte hij vervolgens afspraken met deze beheerders, Lourens Cornelisz. van Duyvendyk en Claes Rocusz. Vosburch, toen zij schulden van de rederijders op hem wilden verhalen.⁴⁸⁾ Kennelijk wilde Vroloo dit geld van zijn participanten hebben, die daarop ontkenden dat hij recht had op een deel van de opbrengst van de voorstelling (of dat zij moesten participeren in het verlies, dat wordt nergens duidelijk

gemaakt). Vroloo liet toen een aantal mensen een verklaring afleggen over de bestuursstructuur van de kamer en zijn aandeel in de leiding daarvan. Eén van de attestanten was notaris Jacob de Mare die verklaarde als toeschouwer bekend te zijn met de organisatie. Zijn verklaring is door Haverkorn in 1892 gepubliceerd. Twee aan Haverkorn niet bekende verklaringen werpen meer licht op de aard van de onderneming.⁴⁹⁾

Uit deze verklaringen blijkt dat het inderdaad om de kamer 'De Blauwe Acoleyen' ging, zoals Haverkorn suggereerde. De kamer werd inmiddels geleid door Pieter Vogelensank Janz. die bewogen werd zijn functies over te dragen aan drie beeldend kunstenaars, de eerdergenoemde Pieter Moyses Vroloo, Willem Tybout en Jacobus de Coninck.⁵⁰⁾ Vroloo was, net als zijn vader, schilder. Haverkorns vermoeden dat Tybout de bekende glasschilder was, klopt ook, want één van de aktes bevestigt dit. Jacobus de Coninck die in de *Gijsbrecht* meespeelde, was zeker schilder en ook hier lijkt Haverkorns vermoeden terecht, dat het de vóór 1639 uit Amsterdam naar Rotterdam gekomen schilder betreft.⁵¹⁾ Uit de 'nieuwe' aktes blijkt bovendien dat de drie schilders hadden afgesproken de opbrengst van de voorstellingen te zullen delen. Het interessantst is echter dat ze mensen inhuurden, niet alleen als betaalde spelers, maar ook voor diensten, zoals het verspreiden van biljetten.⁵²⁾ Het feit dat één van de acteurs verklaarde dat hij regelmatig het beloofde loon betaald kreeg, indiceert dat de kamer meer dan één voorstelling had gegeven. Het tijdstip waarop de *Gijsbrecht* gespeeld is, indiceert dat die voorstellingen niet aan de feestkalender gebonden waren. De gegevens bij elkaar indiceren dus een nieuwe poging om tot een commercieel theater te komen, nu 'naar Engels model', waarbij commerciële contacten bestonden tussen een groep *sharers*, zaalexploitanten en ingehuurde acteurs. Van één der *sharers*, namelijk De Coningh, is bekend dat hij ook speelde. Er is geen enkele indicatie dat de winsten werden afgeroomd door een godshuis en, wat merkwaardig mag heten, er is geen indicatie dat het initiatief op een andere wijze is gesmoord dan door onderlinge onenigheid: het stadsbestuur werd hier niet als des kerkenraads wortgouw gebruikt.

Na twee mislukte pogingen tot modernisering van het theaterleven is de rederijkerij teruggeworpen op zijn oude speeltradities en vergetelheid. De kamer schijnt nog te hebben voortbestaan en speelde zelfs nog op omliggende kermissen. In latere berichten wordt haar repertoire bijvoorbeeld wél gecontroleerd door de

overheid, zoals blijkt uit een Bleiswijks bericht uit 1668.⁵³) De toekomst van Rotterdams theaterleven wordt van de reizende commerciële troupes afhankelijk. De stap van voormodern naar modern is te groot gebleken en Rotterdam heeft zijn verplichte tijd in het vroegmoderne theaterbestel uit te dienen.

Toenemende repressie van theatrale activiteit: de jaren 1640 en 1650

Wat de houding van de kerkenraad tegenover het schildersinitiatief in de Goudsewagenstraat is geweest, is niet duidelijk, want tot 1639 ontbreken de Handelingen van de kerkenraad. Wanneer er, vanaf dat jaar, ook uit deze boeken die de resoluties van de kerkenraad bevatten, informatie over de theatrale activiteit in de stad geput kan worden, blijkt dat deze activiteiten gedurende de kermis plaatsvonden en dat de kerkenraad daar in zekere zin genoegen mee nam. Immers, het eerste bericht waarmee de raad zich, via een commissie, bij de burgemeesters vervoegde om beperkende maatregelen met betrekking tot de kermis te vragen, verlangt niet dat alle spellen geweerd worden, maar dat ze niet op zondag mogen plaatsvinden.⁵⁴) Dit getuigt niet van structurele tolerantie, maar van pragmatisch schikken. In 1641 verzocht de raad wèl om wering van de kermisspellen en noemde daarbij komedianten en 'guichelspelen' (goochelaars) met name. De burgemeesters antwoordden echter dat ze al een koorddanser toestemming hadden gegeven om op te treden en beloofden dat ze 'op de rest souden letten om die te weeren'.⁵⁵) De burgemeesters waren kennelijk wel bereid adviezen van de kerkenraad in ogenschouw te nemen, maar wilden zich houden aan al gemaakte afspraken. Dat dergelijke afspraken met hen te maken waren, indiceert dat het stadsbestuur uit eigen initiatief nog geen spellen weerde.

Die lijn blijkt ook uit de verzoeken gedaan in 1643.⁵⁶) Op 5 augustus verzocht de kerkenraad de wering van komedianten en, in een aparte resolutie op dezelfde dag, wering van 'allerleij ijdelheden ende ligtvaerdigheden en godloosigheden van batementspelen, goochelspelen, koorddanserijen en andere diergelijke'. Kennelijk waren er toen al spellen toegelaten, want de kerkenraad vroeg in een bijgesteld verzoek, op 13 augustus, om tenminste de voorstellingen op zondag te verbieden. 'Batementen' duidt naar mijn mening op het optreden van rederijkers gedurende de kermis van 1643. De kerkenraad was geneigd verzoeken in vaste formules te vatten en het gebruik daarbinnen van uitzonderlijke termen indiceert dat hij ook specifieke afwijkingen in het aanbod regis-

treerde. Op 10 augustus 1644 ging een verzoek tot wering van komedianten en koorddansers samen met een verzoek tot wering van het begraven op zondag. De kerkenraad lijkt dan te hebben ingecalculleerd dat hij weinig voor te schrijven had.⁵⁷⁾

In de jaren 1645-49, waarin geen berichten in de Handelingen van de kerkenraad te vinden zijn, is er wel degelijk toneel gespeeld op de kermis en wel door een later befaamd toneelleider, Jan Baptist van Fornenbergh. Het oudste bericht is voor hem niet zo gunstig. In een dispositie bij notaris Arnoud Hofflant van 24 augustus 1646 verklaarden drie waarschijnlijk Engelse acteurs dat Jan Baptist zonder het hun toekomende geld betaald te hebben, dat door hen was voorgeschoten voor toneelbenodigdheden, naar de Goudse kermis vertrokken was.⁵⁸⁾ Vermoedelijk legden de drie acteurs hun verklaring in Rotterdam af vóórdát daar de kermis begon, in de verwachting dat Van Fornenbergh deze vanuit Gouda zou bezoeken. Dat zou ze de gelegenheid gegeven hebben om hem te doen aanhouden.⁵⁹⁾ Op 3 september 1646 was Van Fornenbergh in elk geval weer in Rotterdam om de twee al in 1890 door Haverkorn gepubliceerde contracten te sluiten. Als compagnon van Gillis Noozeman, Bartholomeus van Velsen, Abraham Sybant en Salomon Fyno werd toen een Hermanus Meijer gecontracteerd, die moest zorgen dat de troupe permissies kreeg om elders in het land te kunnen spelen. Meijer kreeg hiervoor een salaris op partagebasis, gelijk aan dat van de compagnons, en bovendien een reiskostenvergoeding (naar functie en betaling een soort beleidsbobo dus - er is dan ook niets bekend van enige werkzaamheid zijnerzijds). Een week later beloofden de genoemde compagnons dat ze gedurende een jaar een gezelschap zouden vormen; zij contracteerden op diezelfde dag de spelers Dirk Kalbergen en Cornelis Lourenz. [Krook], als loonkrachten.⁶⁰⁾ Of deze vier aktes in perspectief betekenen dat Van Fornenbergh de drie Engelsen afschudde uit een al bestaand gezelschap, of van de ene naar de andere troupe overging, met achterlaten van schuld en, mogelijk, met medenemen van goederen, zegt het verhaal niet.⁶¹⁾ Een jaar later was Van Fornenbergh opnieuw op de Rotterdamse kermis, nu met als compagnons Triael Parkar (of Parker), Gillen Nooseman, Bartholomeus van Velsen, Salomon Fyno en Pieter Zeerijp, om er met de vader van Abraham Sybant, Jan Dirckz. Sybant, het compagnonschap van zijn minderjarige zoon te hernieuwen. Het contract tussen de compagnons gold nu voor drie jaar.⁶²⁾ Op dezelfde tweede september contracteerden

de compagnons een jongere broer van Abraham Sybant, David, voor klussen.⁶³) Actrices worden in het geheel niet genoemd. Pieter Zeerijp speelde in 1644 in Amsterdam vrouwenrollen.⁶⁴) Het prikkelt de verbeelding dat men voor dat doel ook de kleine David contracteerde en dat het contractueel beloofde 'laecken cleet' daarbij hielp. Toch heeft uit de Rotterdamse kerkenraad nooit het standaard-bezwaar van protestanten tegen het toelaten van toneelspelers geklonken, namelijk dat *Deuteronomium* 22:5 travestie verbood. Al met al lijkt het erop dat tot 1650 de kerkenraad zich in het bijzonder bezig heeft gehouden met het pogen de schade, vanuit christelijk perspectief, beperkt te houden. Speerpunt van zijn beleid was om tenminste de zondagsrust gehandhaafd te krijgen en, als het meezat, de spellen geheel te doen weren.

Als de berichtgeving in de Handelingen van de kerkenraad na 1651 weer aanvangt, zijn de bakens verzet. De kerkenraad lijkt er beter in te slagen de vuile ijdelheden en insolenties (onbeschaamdheden) van de kermis te weren. Daartoe volgt hij onmiskenbaar het confessioneel-politiek middel bij uitstek, de salami-tactiek: ieder jaar wordt meer gevraagd en kennelijk toegezegd. Getuige het volgende staatje:

- 1651 verzoek tot wering van 'spellen'.
- 1652 verzoek tot wering van 'spellen' en controle op de wafelkramers, die hun tenten gebruiken voor prostitutie.
- 1653 verzoek tot wering van 'spellen', controle op de wafelkramers en zondagsluiting van de kramen.
- 1654 verzoek tot wering van 'spellen', controle op de wafelkramers, zondagsluiting van de kramen en zondagsluiting van de burgerwinkels.⁶⁵)
- 1655 formeel verzoek, algemeen gesteld.
- 1656 stad meldt zelf al maatregelen genomen te hebben.
- 1657 kerkenraad verzoekt niet.
- 1658 als 1654, zonder wafelkramers.
- 1659 eerste conflict met het stadsbestuur.

Ik vermoed dat de gespannen politieke verhouding en vervolgens de oorlog met Engeland aan deze repressieve acties debet zijn geweest. In 1655, een jaar na de vrede met Engeland, leek het besloten vermaak in elk geval weer te zijn begonnen: de kerkenraad protesteerde in het bijzonder tegen de gilde- en schuttersge-

lagen, waarvoor de Doele het brandpunt was. Het stadsbestuur greep in en pakte de kastelein van de Doele aan.⁶⁶⁾ Het anti-kermisverzoek had in dat jaar verder een formeel karakter.⁶⁷⁾ Het jaar daarop meldde het stadsbestuur op 26 juli naar aanleiding van hetzelfde verzoek (gedaan op 12 juli) dat het zelf al maatregelen had genomen. Of dit wering van de spellen impliceerde, is onduidelijk. Dat in 1657 geen verzoek gedaan werd, kan verband houden met de houding van de magistraat in 1656: de kerkenraad kan ervan uitgegaan zijn dat dezelfde maatregelen als genomen in 1656, van kracht zouden blijven. Maar ze bleek bedrogen uit te komen.

In juli 1658 wilde de raad opnieuw het onderste uit de kan. Op de wafelkramers na werden alle elementen van het verzoek van 1654 herhaald en dat vrij vroeg in het seizoen (31 juli). Er bleken in augustus, vóór de eigenlijke kermis, toneelspelers actief te zijn, maar welke troupe dat was, is onduidelijk gebleven. Het feit dat de kerkenraad zich richtte tot de burgemeesters indiceert dat deze spelers op Rotterdams gebied werkzaam waren. Een incident suggereert enige wrijving tussen kerkenraad en stadsbestuur. Op 21 augustus 1658 noteerde de notulist van de kerkenraad:

'Joseph Beckfort, comediant, was hier geciteert om getuygen te brengen, dat hij een vrij persoon is en trouwen magh. Doch also hij op deese ure speelde, is niet verschenen. Indien hij geen ander getuygen brengt als comedianten, die bij ons als landlopers geacht worden, sal men hem renvoyeren na't stadhuys.'

De kerkenraad wilde weten of Joseph zich niet aan bigamie schuldig ging maken en wraakte nogal verbeterd zijn soortgenoten als getuigen: als hij wilde trouwen, moest hij zich maar op het stadhuys vervoegen. In dezelfde vergadering werd besloten om de onmiddellijke wering van de komedianten te verzoeken, omdat ze 'oock by nagt' speelden. Dit leek het begin van een ommekeer in de vermoedelijk vanaf 1650 gelijklopende meningen bij kerkenraad en stadsbestuur over publieke gemakkelikheden.

Hoewel de kerkenraad op 30 juli 1659 opnieuw een formeel verzoek indiende tégen de kermis-insolentie en vóór handhaving van de zondagsrust, waren er opnieuw spelers in de stad actief en nu is duidelijk welke troupe: die van Jan Baptist van Fornenbergh. Blijkens een akte bij notaris H. de Custer werd al op 6 augustus door Abraham Boschman, houder van een kaatsbaan aan de Kip-

straat en twee vertegenwoordigers van Van Fornenbergh, Willem Geest en Hendrik van Ackersloot, afgesproken dat de Haagse troupe deze kaatsbaan mocht gebruiken om de door de magistraat geoorloofde stukken te spelen, mits een huur van f 12,- per speeldag en f 6,- voor iedere niet gespeelde dag betaald werd en de troupe beloofde alle vertimmeringen aan de zaal zelf te zullen betalen.⁶⁸) De kerkenraad moest deze insolentie kennelijk slikken. Het feit dat de kerkenraad in 1660 driemaal terugkwam op de gebruikelijke commissie die naar de magistraat moest en uiteindelijk, op 18 augustus, meldde het er verder maar bij te laten, suggereert dat er ook in dat jaar onwelgevallige spellen in de stad werden toegelaten. Ik heb er echter geen bewijs voor gevonden.⁶⁹) Het jaar daarop (1661) ging het echter mis en dat conflict zette de toon voor een aantal daaropvolgende jaren.

Conflict tussen kerkenraad en stadsbestuur over het toneel in de stad (1661-70): moderniseringspoging vanuit het 'reis-circuit'

Het conflict dat de kerkenraad en de burgemeesters kregen over het toneelspelen in de stad is niet alleen van intrinsiek belang voor de theatergeschiedenis, omdat het aanleiding gaf tot interessante opvoeringen. Het indiceert ook dat de ontwikkeling van een modern theaterleven, waar dit conflict op uit dreigde te lopen, volledig afhankelijk was van toevallige maar uitsluitend politieke factoren. Bovendien illustreert het conflict de wijze waarop prestigegevechten extra kleur kregen door de symbolische kant die erin werd gelegd, zowel met betrekking tot de wijze van interageren, als met betrekking tot de ingezette middelen. Ook hieruit blijkt de totale functionele ondergeschiktheid van toneel en toneelspelers en daarmee de noodzaak tot contextuele analyse, om specifieke 'hypes' op theatergebied (zoals een 'schandaalverwekkende voorstelling') te begrijpen. Vandaar ook dat ik aan deze episode, die door de traditionele theaterhistoriografie slechts fragmentarisch beschreven en onvolledig begrepen is, ook een wat ruimere aandacht geef.

Op 13 juli 1661 besloot de kerkenraad tot zijn gebruikelijke commissie naar de burgemeesters en vaardigde dominee Lycoghton met zijn ouderling af om wering van de ijdelheden gedurende de kermis te verzoeken. De gecommiteerden rapporteerden op 20 juli dat komedianten niet zouden worden toegelaten. Op 17 augustus meldde Lycoghton echter, dat hij van dominee Weijmans het gerucht vernomen had dat de magistraat

ondershands met de komedianten had afgesproken dat ze toch in de stad mochten spelen. Daarop was hij met ouderling Rotshoek naar de burgemeesterskamer gesnel en had 'uijt de mondt van de president burgemeester verstaen: dat alleen hun vergunt was 't Ontset van Leijden te spelen; is hierop gerepliceert 't quaedt dat oock daer in steekt etc.'. Daarbij bleef het niet. De afgevaardigden namen het de burgemeesters hoogst kwalijk dat ze hun eigen officieel genomen en geregistreerde besluit schonden. Een week later kwam in de raad aan de orde dat de komedianten de 'calvinisten' bespotten en, erger, dat lidmaten van de Gereformeerde kerk de komedies ook bezochten. Men besloot tot onderzoek en waarschijnlijk meer dan dat, want twee weken later, op 7 september, besprak de raad opnieuw de spotternijen van de komedianten. Uit dit overleg wordt duidelijk dat de raad ook met andere wapens dan commissies de kermis-vuiligheid bestreed:

'Aengaende de Comedianten op de Jaermerct toegelaten doen de gecommitteerden dese openinge; dat de selvige, bij occasie van het trommelen van een jongen op een vat staende, waar door sij meijnden in haer spelen verhindert wierden, dese en diergelijcke woorden souden hebben uijtgeworpen; hoor daer zijn de bijbelbroeders, categismus-Broeders, steeds-geneijghde etc. is geresolveerd dese saeke ad notans te laten staen tot het toekomende jaer, en alsdan sich daer van te dienen.'⁷⁰⁾

De zaak van de zondige 'ledematen' liet hij rusten tot de week daarop wanneer

'Aengaende de ledematen die in voorige dagen in de comoedie-speelen souden hebben geweest; is geresolveert dat ijeder Predicant in sijn quartier, die gene die men sal komen te weeten daer geweest te zijn daer over sal aenspreken denselven te vermanen int toekomende sich daer voor te wachten. En sal dit (bij dese occasie) ter gelegener tijde aen d'Achth. Heeren met alle ijver werden verthoont, op dat de Comoedianten in't toekomende mogen geweert werden.'⁷¹⁾

Dit conflict draaide bijna zeker om Jan Baptist van Fornenbergh. Ten dienste van zijn troupe was door de Leidse drukker Baron een bewerking van Bontius' *Beleg en Ontzet van Leiden* gepubliceerd, waarin een tot dan toe ongedrukt tractaat verwerkt was, waarin de

voormalige pensionaris van Rotterdam, mr. Johan Moens, achterneef van de Margaretha Moens of Moons, die door Bontius als 'bijzit' van de Spaanse belegeraar Valdez werd afgeschilderd, zijn oud-tante rehabiliteerde.⁷²⁾ Van Fornenberghs aanwezigheid in Rotterdam wordt bewezen door een notariële akte waarin, onder anderen, Van Fornenbergh een verklaring aflegde inzake een justitionele transactie met een parel op de Valkenburgse jaarmarkt. Deze akte is gedateerd op 27 augustus.⁷³⁾

Het jaar daarop begon het stadsbestuur toen met een duidelijker vertoon van macht. De commissie van de kerkenraad ging drie maal vergeefs naar de burgemeesters. Deze waren óf incompleet, óf ontwijkend en gaven na het vierde bezoek te kennen dat ze de komedianten opnieuw hadden toegelaten en dat deze hadden beloofd niets aanstootgevends te zullen vertonen.⁷⁴⁾ Het is niet bekend welke spelers in dat jaar verlof tot spelen kregen. De in 1662 voorgegeven desinteresse voor de kerkenraadsbelangen was echter nog maar een voorspel van wat de raad het jaar daarop te wachten stond.

Op 18 juli 1663 blijkt uit een rapportage van dominee Lycogthon en ouderling Overvelt dat de burgemeesters tegemoetgekomen waren aan de wensen van de kerkenraad en de vuiligheden van de kermis zouden tegengaan. Er werd namelijk een afvaardiging naar de burgemeesters gezonden, om dezen te bedanken en aan te sporen om op de goede weg voort te gaan van, in het bijzonder, het weren van komedianten. Maar tot zijn schrik kreeg de delegatie ten antwoord, dat de 'Heeren' met hun resolutie helemaal niet bedoelden álle toneelspel te weren, maar alleen de 'schandaleuse comoedien ende sotte clughten, die men anders wel gewoon is daer bij te voegen'. De raad meldde daarop dat zijn dankbetuiging betrekking had op het weren van de komedies en dat hij volhardde in het verzoek deze geheel te verbieden. De kerkenraad was bedroefd.

Droefheid heeft niet mogen baten en ze sloeg om in gramschap toen naderhand werd geconstateerd dat er gereformeerden bij de voorstellingen waren gesignaleerd. De raad besloot tot nader onderzoek.⁷⁵⁾ Enige dagen later werd één en ander opvallend gedetailleerd geregeld:

'Nopende de litmaten die in Comoedien, Coordedansserijen, goochelspelen etc. souden mogten geweest zijn is geresolveert:
1^o Dat ijeder Predikant met sijn Ouderlingh in sijn quartier sal

in de visitatie voor 't Avontmael ondersoeken wie daer mogten geweest sijn en den selven de grouwelijckheit van dit soude voordraegen; oock aenseggen so sij geen hertelijck leetwesen daer van hebben datse dan tot haren troost niet en konden toetreden tot de H: Tafel.

2^o Dat men oock toekomende Sondagh in de Proclamatie van't H: Avontmael sal particulierlijc mentie maken van die gene die daer geweest zijn en vertoonen datse daer door groote ergernisse hebben gegeven.

3^o Sal oock bijzondere opmerkinge genomen worden in de aensprake in de huijsen op de Comoedie van Palamedes zijnde seditieus etc.

4^o datmen door gecommiteerde des kerkenraads aen de heeren Burgem^{ren} sal doleren over de onverdragelijcke stoutigheijt van Comoedianten die in voorszegde Comoedie is gebleken; sonder daer over met har^e Achtbaren in eenige de minste contentie te komen, maar alleen onze droefheijt vertoonen. dit sullen doen D.Weijmans ende Fr.Overveelt.⁷⁶⁾

De Heeren hadden met feilloos gevoel voor ironie toegeslagen: natuurlijk is de *Palamedes* geen komedie, laat staan een vuile of kluchtige. Deze tragedie bevat een nauwelijks verbloemde aanklacht tegen de onthoofding van Van Oldenbarnevelt op last van prins Maurits en is uitgesproken anti-stadhouderlijk.

Over het vervolg zijn we goed ingelicht, al blijkt dat de informatie niet gemakkelijk op zijn precieze betekenis en waarde is in te schatten. In Van Alkemade en Van der Schelling, *Register van Alderhande Zaken rakende de stad Rotterdam* wordt een deel van een brief opgenomen, met daarbij de datum '1664', welke brief een verslag geeft van de commissie die enkele kerkenraadsleden naar de burgemeesterskamer ondernamen.⁷⁷⁾ Volgens dit verslag werd de kerkenraadsleden behoorlijk de oortjes gewassen (zie voor de tekst van deze brief de bijlage aan het eind van dit artikel). De kerkenraadscommissie rapporteert zelf aanzienlijk gematigder over het gesprek:

'Weijmans ende Fr.Overvelt rapporteren nopende de Tragedie van Palamedes daer over met de heeren Burgerm^{ts} gesproken te hebben: hadden hune^d Achtb: geantwoort dat kerkenraadt sulx so qual: niet behoefde uijt te leggen dat het maar een oude griekse historie die van Euripides is en in een Tragedie vervat

was. Ende dat de tijdt noch lange was, eer de Comoedianten wederom spelen soudent, en indien de kerkenraedt dan daer ontrent ijets had voor te stellen dat sij (immers de twee aanblijvende) soudent daer in resolveren tot de meeste stichtinge.⁷⁸⁾

Minder gematigd echter behandelde de raad de zondige 'ledematen' die het gewaagd hadden dit stuk te gaan zien. Eerst werden ze thuis bezocht en gedreigd met uitsluiting van het aanzitten aan het Avondmaal als ze geen oprecht berouw toonden. Uiteindelijk werden ze vanaf de preekstoel met name genoemd en werd hun publiekelijk medegedeeld welke ergernis ze de gemeenschap gegeven hadden.⁷⁹⁾

Deze relatieve overvloed aan 'receptie-documenten' creëert, zoals gebruikelijk, zijn eigen problemen. Opvallend is vooreerst dat de inhoud van de brief en het verslag in de kerkenraad alleen zeer globaal en op één aspect overeenkomen en dat ook de toonzetting verschilt. Dat roept vooral vragen op met betrekking tot de brief. Wie was de auteur en aan wie was hij gericht? Hoe kon de schrijver zo precies weten wat er in de burgemeesterskamer was voorgevallen? Waarom werd het stuk door Van Alkemade en Van der Schelling in 1664 gedateerd? Is er een relatie tussen dit schrijven en de opvoering van *Palamedes* in Amsterdam in 1665?⁸⁰⁾ Vooralsnog lijkt dit document op een archeologische vondst die een amateur, verblind door de schoonheid ervan, heeft meegenomen zonder zich te bekommeren om herkomst en context. Dit heeft latere bewonderaars er slechts toe geïnspireerd om de fantasie de vrije loop te laten, met die van het 'autonome kunstwerk' als ultieme dwaling. Terwijl *Palamedes* vooral een politieke strekking had, heeft er ook altijd een element van religieus conflict in gezeten, omdat het stuk relevant gevonden werd voor de tegenstelling tussen remonstranten en contra-remonstranten. Kort na het verschijnen ervan, in 1625, waren remonstrantse dominees bezorgd dat het stuk als een remonstrants strijdstuk zou worden gezien waardoor ze, kort na de samenzwering van de zonen van Van Oldenbarnevelt, opnieuw vervolging konden vrezen.⁸¹⁾ De context van de opvoering in 1663 in Rotterdam lijkt eerder verband te houden met het politieke dan met het religieuze element en hangt in het bijzonder samen met de overgang van het Rotterdamse stadsbestuur naar radicaal staatsgezinde zijde. Deze keuze zou de stad na 1666 een uitzonderingspositie in Holland geven.⁸²⁾ Relevant is bijvoorbeeld dat Voetius de *Palamedes* aanviel in zijn

Politica Ecclesiastica (1663),⁸³) als we daarbij betrekken dat Voetius behoorde tot diegenen die zich sterk verzetten tegen het besluit van de Staten in 1663 om de bede voor de prins van Oranje uit de dienst te schrappen en alleen die voor de Staten te handhaven. Zeker drie Rotterdamse dominees verzetten zich daartegen, waaronder Ridderus en Borstius.⁸⁴) Deze anti-orangistische verharding maakt het laten spelen van juist de *Palamedes* om politieke redenen begrijpelijker dan het opvoeren ervan om religieuze redenen. Van de drie in de brief genoemde bestuurders was alleen secretaris Van der Aa remonstrants.⁸⁵) Timmers was 'orthodox'.⁸⁶) De 'Heeren', in het bijzonder Van der Aa, behoorden wel tot de staatsgezinde factie. Terwijl er wel een verband lijkt te bestaan tussen contra-remonstrantse opvattingen en orangisme en daartegenover tussen remonstrantisme en staatsgezindheid zijn de verbonden componenten niet identiek. In de brief plaatst de raad het stuk in een religieus perspectief, maar reageert het stadsbestuur primair politiek en scherpt ook de sociale statusverschillen aan. Overvelt wordt snierend 'snijder' genoemd (hij was, volgens de aantekening van Van der Schelling, schoenmaker), en niet 'thesaurier van de kerkenraad', in welke functie hij bij de 'Heeren' kwam. Daarmee wordt aan de religieuze en politieke verschillen de sociale toegevoegd. Lieden van het sociale niveau van de kerkenraad horen niet op het kussen. De brief geeft geen enkele indicatie van de in de Handelingen van de kerkenraad vermelde toezegging dat de burgemeesters een volgend maal zullen opletten dat de komedianten iets stichtelijks zouden brengen.

Deze kwestie laat de verschillen in conflict-strategieën zien tussen deze om macht en prestige rivaliserende autoriteiten. Enerzijds is de tactiek van de stadsbestuurders die van een aristocratisch vertoon van 'disinterestedness'.⁸⁷) De bestuurders zijn eerder afwezig en pretenderen *ad hoc* te handelen op andermans verzoek, dan dat ze direct een confrontatie met de kerkenraad aangaan volgens een expliciet eigen plan. Negeren is dus essentieel: de 'Heeren' vermijden *face-to-face* contacten en zijn doof en blind voor de opvattingen over *Palamedes* in kerkenraadskringen. Daartegenover vertoont de kerkenraad juist een neiging tot directe presentie en vasthoudendheid, een vasthoudendheid die bijna als ritueel proces wordt vastgelegd. Anderzijds kenmerkt de handwijze van de stadsbestuurders zich door een intelligent gebruik maken van vernederingsmechanismen. De burgemeesters wordt gevraagd geen vuile kluchten toe te staan. Welnu, ze staan geen

vuile kluchten toe, maar wel een tragedie die als allegorie bekend staat voor alles waar de kerkenraad tegen is. Ze gebruiken als direct confronterend middel anderen, namelijk de toneelspelers, met wie de kerkenraadsleden in een bijzonder scherpe symbolische oppositie staan. De opvoering van juist dit stuk, door kermiskomedianten, indiceert op zich al een vernedering van de kerkenraad, maar die vernedering wordt dus vergroot door de context: de fysieke en bestuursmatige '*disinterestedness*' en de bijna letterlijke en daarom zo schrijnend ironische uitvoering van het verzoek van de raad. Maar daaruit blijkt ook de relatieve onbetekendheid van de toneelspelers en hun repertoire *per se*. De spelers en hun stuk zijn een functie van het conflict, ze worden ingezet als confrontatie-middelen maar blijven, in de optiek van de burgemeesters, wegwerpartikelen. Juist de brief maakt duidelijk dat 'esthetische receptie' van de *Palamedes* louter een politiek middel is, dat deel uitmaakt van de voorgegeven '*disinterestedness*': de ontkenning van 'ideologie' is hier evident zelf 'ideologie'. De 'esthetische expertise', die mede dient - en werkt - als instrument om de 'domheid' van de kerkenraadsleden met betrekking tot theatrale producten aan te tonen, schermt de 'Heeren' af van een discussie over wat voor de kerkenraad de kern van de zaak was. De 'Heeren' incasseren dus op diverse niveaus hun symbolische winst.⁸⁸⁾

De kerkenraad reageerde, in zijn onvermogen het bestuur direct te confronteren, via de omweg van de 'ledematen'. Was er al enige aarzeling geweest over wat de raad kon doen in geval aan God onwelgevallige vermaken toch werden toegestaan, de *Palamedes*-kwestie zette hem aan zijn eigen arsenaal van symbolische geweldsmiddelen volledig te openen en de leden te stigmatiseren. Daarin ligt ook de toegevoegde waarde die het aanspreken van juist de orthodoxe bestuurder in het gezelschap, burgemeester Timmers, op het gedrag van zijn 'meisjes' krijgt.⁸⁹⁾ De burgemeester zelf was onaantastbaar, zelfs lijfelijk verwijderd van het slagveld. Hij wordt in zijn prestige aangetast via van hem afhankelijk. Daarmee wordt aangeduid dat hij als hoofd van een christelijk huishouden gefaald had. Net als in zijn hardnekkig streven de bestuurders voortdurend direct te confronteren met hun verlangens, wordt het secundair handelen van de kerkenraad tegenover de 'ledematen' gekenmerkt door directe confrontatie en door een, in tweede instantie verkozen, publieke vernedering van de opposenten.

Wie speelden de *Palamedes* in Rotterdam? Unger en Wiersum,

die deze voorstelling kenden uit Van Alkemade en de Vondel-biograaf Brandt, konden het tijdstip nog slechts met een marge van twee jaar vaststellen, omdat beide bronnen een ander jaar gaven (1664 resp. 1663). Doordat de scriba van de kerkenraad aan Unger de verkeerde informatie had gegeven, zijn de Handelingen van de kerkenraad niet meer geraadpleegd dan nadat ze bij het gemeentearchief in bewaring waren gegeven.⁹⁰⁾ Hazewinkel, de eerste die er informatie uit verschaft, noemde het juiste jaartal, maar hij was onduidelijk in zijn bronverwijzing.⁹¹⁾ Alle drie de Rotterdamse auteurs hebben expliciet vastgesteld dat de troupe die het stuk speelde niet bekend is. Voor Albach was dit geen probleem. Hoewel hij nog steeds de voorstellingsdatum gaf als '1663-64' was hij ervan overtuigd dat het Van Fornenbergh moest zijn geweest.⁹²⁾ Terwijl Albach het conflict tussen burgemeesters en kerkenraad al geheel buiten beschouwing liet, verzuimde hij ook om zijn overtuiging te grondvesten op bewijs. Dat bewijs moet, omdat het niet direct te geven is, aan twee criteria voldoen. Aangetoond moet worden (a) dat Van Fornenbergh mogelijk kón spelen en (b) dat het hoogst onwaarschijnlijk is dat anderen speelden.

Ten aanzien van het eerste criterium is, juist mede op grond van Albachs eigen tekst, te argumenteren dat Van Fornenbergh met de kermis in 1663 niet in Rotterdam speelde. Albach deed zijn bewering zonder bij benadering te weten wanneer de *Palamedes* gespeeld is (marge van twee jaar). Nu we de juiste week wel bij benadering kennen (in 1663 was de kermis in Rotterdam waarschijnlijk in de week van 29 augustus tot en met 3 september), kan beter nagegaan worden of Van Fornenbergh beschikbaar was. Daaraan is te twijfelen. Van Fornenbergh was, zegt Albach, in juni en juli 1663 betrokken bij Amsterdamse zaken. Hij citeert een Engelse getuige die beweerde dat de Amsterdamse en Haagse acteurs afwisselend in elkaars steden gezamenlijk voorstellingen gaven (p. 91). Op 11 september 1663 was Van Fornenbergh zéker in Amsterdam, omdat hij dan bij de burgemeesters moest komen vanwege zijn voorstel om de Amsterdamse schouwburg over te nemen. Het is goed mogelijk dat de Amsterdamse aspiraties Van Fornenbergh in 1663 uit Rotterdam weghielden, al kon hij, technisch gesproken, wel spelen.⁹³⁾

Zwaardere bedenkingen moeten geuit worden tegen de 'noodzakelijkheid' van Van Fornenberghs betrokkenheid bij de *Palamedes*, het tweede criterium. Er zijn twee alternatieve mogelijkheden:

(a) De voorstelling van 1663 werd gegeven door een *ad hoc* liefhebberij- of rederijdersgezelschap. De frasering van het verslag in de kerkenraad, volgens welk de burgemeesters van Rotterdam gezegd zouden hebben dat de komedianten pas over lange tijd weer zouden spelen, opent de mogelijkheid om de spelers van de *Palamedes* te zoeken binnen de stad, bij liefhebbers als die welke in 1638 'Aemstels treurspel' speelden en voor wier repertoire nog in 1668 de Bleiswijkers gewaarschuwd werden.

(b) De voorstelling van 1663 werd gegeven door de troupe van Jacob Sammers, van wie bekend is dat die al in 1660 rondtrok en die in 1667 zeker te Rotterdam speelde (zie onder). Sammers zou ook, volgens Albach, in 1681 proberen het 'Staatsgezinde' spel van de moord op de gebroeders De Witt opnieuw in Stockholm te vertonen, hetgeen door de gezant Rumpf werd verhinderd.⁹⁴⁾ Er is dus een goede tweede professionele kandidaat. Het hoeft daarom helemaal niet Van Fornenbergh zijn geweest die in Rotterdam *Palamedes* speelde.

In 1664 hield de kerkenraad zich gedeisd en liet het bij een 'ritueel' geformuleerd verzoek tot wering van de kermis-insolenties, terwijl er geen aanwijzing is voor een antwoord. Het jaar daarop verzocht de raad opnieuw wering van met name de komedie en voegde daar de zondagssluiting van kramen aan toe. Nu blijkt één van de burgemeesters present te zijn, die beloofde 'de saack so te willen dirigeeren dat de E. Kerkenraad content daermee sal [wezen]'.⁹⁵⁾ Daarmee is niet gezegd dat de verhoudingen zich consolideerden. Integendeel, naarmate de stadsregering verder ging in zijn staatsgezinde politiek werd de verhouding met de 'orthodoxen' moeilijker. In 1665 werd aan de burgemeesters gemeld dat dominee Ridderus vanaf de kansel het stadsbestuur had gekritiseerd en toespelingen had gemaakt op de *Palamedes*-voorstelling. Dit conflict werd weliswaar gesust, maar indiceert de voortdurende spanningen die nog hoger opliepen toen de Akte van Seclusie werd uitgevaardigd en de vroedschap politieke commissarissen in de kerkenraad dropte (en zelfs toen nog predikantsvoordrachten afwees).⁹⁶⁾ Opmerkelijk is bovendien dat het uitbreken van de tweede oorlog met Engeland geen kentering liet zien in theatrale activiteit, zoals de eerste dat wel deed.

De kerkenraad verscherpte bij dit alles zijn interne controle. Toen het de raad in februari 1666 ter ore kwam dat er danspartijen plaatsvonden bij bruiloften werd onmiddellijk besloten informatie in te winnen. Twee weken later werd daaraan toegevoegd

dat de dominee met zijn ouderling per kwartier moest informeren of lidmaten van de kerk gedanst hadden.⁹⁷⁾ Het verzoek tegen de kermis-uitspattingen werd door de burgemeesters evenwel weer vaag weggewimpeld.⁹⁸⁾ In 1667 werd de kerkenraad opnieuw voor een *fait accompli* gesteld. Op het verzoek tot wering van uitpattingen, in het bijzonder komedie en koorddansers, werd medegedeeld dat er al permissie tot spelen was gegeven. Dit werd nu bijna reflexmatig beantwoord: de raad uitte zijn droefheid en zou de komediebezoekende leden bestraffen.⁹⁹⁾

Over het toneel in 1667 geeft het notarieel archief informatie, omdat de komedie weer tot een financiële klucht nà leidde. Op 11 september 1667 insinueerde Jacob Sammers, via notaris Dirk Starbergh, juffrouw Bosmans tot het bijstellen van haar rekening, hetgeen door haar werd beantwoord met een 'ik hoor, ik zie'.¹⁰⁰⁾ Jacob Sammers was een bekend toneelleider en juffrouw Bosmans was dezelfde als Elizabeth Blom, weduwe van Abraham Boschman en exploitante van de kaatsbaan aan de Kipstraat, waar eerder Van Fornenbergh zijn theater hield.¹⁰¹⁾ Ook Sammers had in de kaatsbaan vertimmeringen uitgevoerd, maar verzettede zich tegen de telling van de speeldagen en andere door de weduwe Boschman in rekening gebrachte kosten. Uit deze akte blijkt dat er gespeeld werd van 19 augustus tot en met 10 september. Het gaat hier hoogstwaarschijnlijk om een troupe geleid door Jacob Sammers zelf, omdat de akte nergens stelt dat Sammers optrad namens Van Fornenbergh en omdat hij in 1668, kort na de afwijzing door de Amsterdamse burgemeesters van Van Fornenberghs tweede verzoek om de directie van de Amsterdamse schouwburg over te mogen nemen (februari 1668), tegen zeer hoog engagement in Amsterdam gecontracteerd werd met (vermoedelijk) zijn vrouw Alida Sammers. De troupe van Van Fornenbergh was rond de kermistijd van 1667 nog maar net terug uit Hamburg.¹⁰²⁾

Gedurende de jaren 1668-70 probeerde de kerkenraad met vermoedelijk hetzelfde geringe resultaat als in voorgaande jaren de kermisspellen te weren.¹⁰³⁾ Spellen werden hoogstwaarschijnlijk toegelaten, bijvoorbeeld een koorddanserstroupe, waarin ook vrouwen speelden.¹⁰⁴⁾ In 1670 vond de ontwikkeling van de verhouding tussen kerkenraad en burgemeesters aangaande de theatrale vermakelijkheden zijn logische ontknoping in het toestaan aan Van Fornenbergh om gedurende de winter in Rotterdam éénmaal per week een voorstelling te geven. Er werd toen dus overgegaan van een 'vroegmoderne' wijze van theateraanbod naar een 'moderne'.

Het is onduidelijk of Van Fornenbergh voor de eerste keer zo'n permissie kreeg. De kerkenraad begreep, op 8 oktober 1670, dat aan de komedianten toegestaan was 'in de winter wederom te spelen', terwijl Van Fornenbergh in zijn rekwest bedankte 'voor de liberale gonst en eer, die UEG Acht^b hem tot dato hebt believen te bewijzen'.¹⁰⁵⁾ Uit geen van beide formuleringen mag worden afgeleid dat van Fornenbergh het seizoen daarvoor al *een winter* gespeeld had. Het is ondenkbaar dat de kerkenraad daarover niet geprotesteerd zou hebben. Ik denk dat zijn bericht indiceert dat Van Fornenbergh al op de kermis van 1670 gespeeld had. Ook kan Van Fornenbergh naar eerdere gelegenheden verwijzen waarbij hij kermis-voorstellingen heeft mogen geven. De resolutie die het rekwest geheel citeert, geeft aan dat de voorstellingen als 'eerlycke tijdpasseringe' gegeven werden op de lange (woensdag-) avonden. Ze waren bedoeld voor 'Hooge en Lage stands persoonen'. Van Fornenbergh werd aangezegd geen obscene naspelletjes te geven en een deel van de recette af te dragen aan het weeshuis.¹⁰⁶⁾

Waar de voorstellingen gegeven zijn, wordt niet gemeld, maar het ligt voor de hand te denken aan de Kipstraat. De exploitant van de kaatsbaan aan de Kipstraat was in Rotterdam niet de eerste de beste tapper. Abraham Boschman, van wie weinig persoonlijke gegevens bekend zijn, was de zoon van de vroedschap en burgemeester Iman Hendrikz. Boschman en Wijntje Adriaansd. van der Aa en de kleinzoon van Hendrik Imansz. Boschman, lijndraaijer, en Neeltje Pietersd. Pesser.¹⁰⁷⁾ Vader Iman Hz. was in 1618 tot vroedschap benoemd bij Maurits' wetsverzetting. Hij werd in 1611 kruidenier genoemd, maar was in 1622 brouwer in 'Het Hert met de Kroon', samen met zijn zwager, de ook in 1618 op het kussen gezette Abraham Pietersz. Dullaert.¹⁰⁸⁾ Later was Iman brouwer in 'De Bijl' aan de Hoogstraat, die via het huwelijk van zijn dochter Adriana met Louis Elzevier in die familie kwam. Iman was burgemeester in 1621 en 1622 en kerkmeester in 1620, 1623 en 1624. Hij werd begraven op 20 januari 1625.¹⁰⁹⁾ Naast enkele dochters had Iman twee zonen, Adriaan en Abraham. Adriaan was brouwer in Schiedam, maar in het Oud Notarieel Archief wordt hij ook vermeld als 'Kastelijn van de Doele'. Hij trouwde met Maria Adriaansd. de Jong. Hun zoon Iman was ook 'pachter' (kastelijn) in de Doele.¹¹⁰⁾ Abraham trouwde in 1647 met Elizabeth Blom die in 1671 overleed en naar Dordt werd vervoerd. De religieuze gezindte van Abraham en Elizabeth Boschman is niet bekend. Zij

hadden een zoon, Iman, geboren in 1656 en in 1680 gehuwd met Cornelia Stolwijk. Van hem is geen overlijdensdatum bekend, maar wel dat hij zijn kinderen remonstrants liet dopen. Nu hebben de Boschmannen een aantal stevige relaties in remonstrantse kringen, waarvan bestuurlijk belangrijke telgen ook radicaal staatsgezind waren. Oma Pesser was niet alleen verwant met Damman en Dirk Pesser, bijna-martelaren voor het remonstrantse geloof in de grote vervolgingen na 1619, maar ook met mr. Johan Pesser, de staatsgezinde burgemeester die in 1672 bij de omwenteling zijn leven niet zeker was en werd afgezet. Ook hij liet zijn kinderen remonstrants dopen. Moeder van der Aa was verwant met de eerdergenoemde mr. Willem van der Aa, bekend als de 'Paus van Rotterdam' die, even radicaal staatsgezind en ook remonstrants, het lot van Johannes Pesser deelde.¹¹¹⁾ De lokaliteit aan de Kipstraat was dus wèl geprotegeerd; het personeel vermoedelijk wèl geluimd om tegen de kerkenraadswensen in te gaan. Het echtpaar Boschman gebruikte de kaatsbaan al eerder aantoonbaar voor toneel. In 1659 werd de baan aan Van Fornenbergh verhuurd, in 1667 aan Sammers. Er waren ook andere activiteiten. Notariële aktes uit 1665 melden dat in het huis van het echtpaar Boschman tijdelijk een schermmeester, Mousinsque, inwoonde; deze was gehuwd met Elisabeth Tilburg. Er is dan een kwestie over (verdwenen) zakjes geld in de kelderkast.¹¹²⁾ Zoals we zullen zien, bleef de Kipstraat nog een generatie langer de navel van het universum.

Hoogmoed komt voor de val, zo dominee Lycoghton al predikte en de 'moderniteit' van Rotterdams theaterleven duurde niet lang. Nadat in 1671 weer een onduidelijk beantwoord ritueel verzoek tot wering van de spellen op de kermis was gedaan, heette het in 1672 dat maatregelen onnodig waren, omdat de hele kermis was geschorst. De onwelgevallige stadsbestuurders werden dat kort daarop eveneens: het was oorlog, rampjaar zelfs. De Witten gingen ten onder en Oranje dreef weer boven. Rotterdam was voorlopig weer insolentie-vrij.¹¹³⁾

Dit strikt chronologisch opgezet verhaal, waarvoor een seriële bron, de Handelingen van de kerkenraad, als leidraad genomen is en de fragmentarisch overgebleven of onderzochte bestuurlijke en notariële documenten als ondersteuning gebruikt zijn, heeft tot hiertoe laten zien dat de theatrale activiteit in Rotterdam aanvankelijk redelijk kon expanderen op de kermis en dat modernisering

langs de toen gebruikelijke lijnen en binnen de traditionele organisatorische kaders, in dit geval de rederijerskamers, uitgetoet werd. Aan deze expansie, mede gevoed van binnenuit, kwam een einde in de tijd van politieke crisis en oorlog in de jaren 1650. Deze leidden tot contractie van theatrale activiteit. De stadsregering en de kerkenraad zaten een tijdlang op één spoor. Zodra de vrede hersteld was en de binnenlandse politieke situatie zich relatief had gestabiliseerd, werd de correspondentie tussen deze twee instanties weer verbroken. Naarmate de politieke lijn van de stadsregering (waarschijnlijk in belangrijke mate ondersteund door hun religieuze overtuiging) scherper tegenover de opvattingen van de kerkenraad kwam te staan, kregen de theatrale activiteiten weer meer ruimte. Ik heb al laten zien dat dit duidelijk als functie van de politieke en ideologische strijd kon plaatvinden. Er kan echter ook gedacht worden aan een relatie tussen de politieke en religieuze opvattingen van het stadsbestuur na ca. 1660 en een pragmatischer economisch denken, waarbij niet alleen werd ingezien dat exploitanten van theatrale activiteit intrinsiek voor economische bedrijvigheid zorgden, maar ook dat dezen bij konden dragen aan het financieren van charitatieve instellingen. Lokaalhouders konden deze activiteit benutten voor hun omzet en de tweede moderniseringspoging, opnieuw ondernomen binnen de organisatorische kaders die voorhanden waren, in dit geval het vormen van een gestabiliseerd theatraal circuit vanuit een commerciële reistroupe, noemt expliciet de baten voor het weeshuis.¹¹⁴⁾

Strijd op meer fronten tegen de ontplooiing van de vroegmoderne theatercultuur, ca. 1672-1748

Na 1672 daalde de theatrale activiteit overal in den lande tot een minimum. Zo ook in Rotterdam. Hoe lang precies de jaarmarkt of kermis volledig geschorst bleef, is niet duidelijk. Op 26 juli 1673 verzochten de broeders het stadsbestuur de kermis opnieuw in zijn geheel te willen verbieden en ze herhaalden dit verzoek in 1674 en 1675. Voor 1676 zijn geen gegevens gevonden, maar daar op 28 juli 1677 de 'insolentien' van vooral de wafelkramers, die gelegenheid boden tot ongebondenheid, de reden vormden voor een verzoek aan het bestuur, valt aan te nemen dat er ten minste jaarmarkt werd gehouden, zij het zonder echte 'spellen'. De inschikkelijkheid van het stadsbestuur jegens kerkenraadswensen wordt ook het jaar daarop duidelijk, wanneer de burgemeesters

toezegden 'insolenties' tegen te zullen gaan (21 augustus 1678).

Misschien was het overmoed van de kerkenraad, misschien een deel van zijn oude salami-tactiek, of misschien vond de stadsbevolking, vanuit menselijke onvolmaaktheid, dat de onderdrukking van kermisvermakelijkheden gecompenseerd moest worden door deze elders te zoeken. Het is niet geheel duidelijk (al denk ik, gezien de schaarste van vergelijkbare berichten in eerdere jaren, het laatste), maar de kerkenraad signaleerde na de vrede van 1678 ineens méér recreatieve activiteit buiten de kermistijd, of theateractiviteit buiten de stad gedurende de kermis dan ooit tevoren. Ook het weer voorkomen in de Handelingen van commissies tegen de kermis spellen, vanaf 1679, indiceren enerzijds de weer oplevende theatrale activiteit na de vrede van Nijmegen, maar anderzijds een veel minder soepele houding van de stadsbestuurders daartegenover, vergeleken met de jaren 1660. Het veld heeft zich ook structureel gewijzigd, omdat Delfshaven en in mindere mate het territorium van de dijkgraaf van Schieland op de kaart komen te staan.

De mogelijkheid in Delfshaven spellen te bezoeken (en vaak voor een langere tijd dan dat op de Rotterdamse kermis had gekund), was een lastige zaak. Ten eerste kon de kerkenraad niet meer direct het stadsbestuur aansporen tot handelen. Bovendien was de situatie economisch concurrerend: de strenge anti-kermis spellenhouding in Rotterdam bracht Rotterdams geld naar Delfshaven, zelfs naar verder weg gelegen plaatsen. Dat element maakte een vermakelijkhedenbeleid ook lastiger voor het stadsbestuur. Enerzijds zag het zich geconfronteerd met burgers en godshuisregenten die aan deze voor hun nadelige situatie ten minste op de daarvoor traditioneel bestemde feesten een eind wilden zien komen, anderzijds was de zaak van de theatrale activiteit een element geworden in een regionaal probleem waarmee geld gemoeid was. Delft (Delfshaven) verdiende dik aan de spellen.¹¹⁵ Binnen dit spanningsveld ontwikkelde zich een nieuw ritueel steekspel. Dit geheel chronologisch en in 'narratieve vorm' te presenteren, is vanwege het 'rituele' karakter niet zinnig. Ik bespreek derhalve als voorbeeld hoe er door de kerkenraad en bestuurders gereageerd werd op kermis spellen in en buiten de stad. In tabelvorm wordt de gang van zaken gepresenteerd tot de kermis schorsingen van 1747-48, wegens de Franse inval (Tabel I). Daarna bespreek ik nog de acties van de kerkenraad tegen activiteiten buiten de kermistijd. Tot slot volgt een aantal opmerkingen over de

'kermiscrisis' tussen bestuur en kerkenraad uit 1735. Dit opent de weg naar een bespreking van de gang van zaken vanaf 1749 tot 1795 en van 1795 tot 1847. Het wordt dan duidelijk waarom de modernisering van het theaterleven zich niet in, maar aan de buitenrand van de stad opnieuw ontwikkelde en dat er geen continuïteit is tussen de anti-theatrale activiteit van de kerkenraad in Rotterdam en de anti-kermisbeweging die na 1847, na een voorstel van de gouverneur van Zuid-Holland om de kermissen te schorsen, begint.

Binnen de stad werden de kermis spellen vaak met succes tegengehouden, ofwel op verzoek van de kerkenraad (soms achteraf), ofwel op eigen initiatief van de burgemeesters. Hoe strikt de afspraken werden nageleefd, is echter niet altijd duidelijk en bovendien blijkt dat de theatrale activiteit sluiptwegen vond naar het hart van de stad. Zo werd vanaf de kermis van 1683 bijna veertig jaar lang gestreden tegen kwakzalvers, in het bijzonder één die aan het Oude Hoofd stond, omdat die zijn producten aanbood middels het doen spelen van toneel (kluchten). Het feit dat die strijd zo taai was en de burgemeesters vaak pas na de kermis, als de kwakzalver nog 'in de verlenging' speelde, ingrepen, indiceert dat het stadsbestuur het spel zo veel mogelijk tolereerde. In 1720 is er in de weringsverzoeken voor het laatst melding van kwakzalvers met hun theaters op de kermis.

Zo klaagde de kerkenraad bijvoorbeeld op 25 augustus 1683 dat er gedurende de jaarmarkt menigten gezien werden op de Mosseltrap die op zondag mosselen kochten en dat er op die dag koekkramen open waren. De raad verzocht tevens om de vuile kluchten en vertoningen te weren, vooral die 'op stellagien van zg. Quaksalvers'. Op 1 september meldden enkele broeders dat er spellen aangetroffen waren die leken op komedies en kluchten en waarin gedanst werd (mogelijk ging het om pantomime-achtige vertoningen). Bovendien signaleerden ze 'een soort van koorde-springers'. Blijkbaar hadden exploitanten wegen gevonden om door de mazen van de bepalingen tegen 'Comoedien en Koorde-dansserijen' heen te glippen door zich anders te noemen. Burgemeesters beloofden op 8 september in te grijpen, maar de raad constateerde dat dit geen effect had en klaagde opnieuw. De deputatie meldde op 22 september dat hij de 'vuijgheden tot het ernstigste [had] afgemaald'. De burgemeesters hadden hierop geantwoord dat de exploitanten tegen hun orders waren ingegaan en beloofden nu het ingrijpen door de schout. Dit gebeurde en

had effect. Het is dan echter al twee weken na de officiële jaarmarkt.

Binnen de stad was deze gang van zaken - als er al sprake is van spellen - paradigmatisch. Zo constateerde de raad op 1 augustus 1685 dat onder de naam van 'schimmen' voorstellingen werden gegeven (dat was bovendien vóór de kermis). Hij protesteerde nu tegen 'vuijligheden onder welke naam dan ook'. Ingrijpen daartegen werd door de burgemeesters op 8 augustus beloofd. Toen de raad vervolgens bij toeval van een exploitant vernam dat er spellen op de kermis zouden worden toegelaten, zocht hij een besluit daartoe op 15 augustus te verhinderen. Een week later rapporteerde de delegatie dat de burgemeesters daartoe inderdaad besloten hadden: de vele verzoeken waren afgewezen. Het ageren per commissie werd een ritueel spel.

De strijd die de kerkenraad leverde tegen spellen buiten de jurisdictie van de stad Rotterdam was aanzienlijk zwaarder en kon niet gewonnen worden. Daarmee werd de basis voor een nieuwe 'modernisering' van theateractiviteit in Rotterdam ook dààr gelegd. Het vereiste de wil van de burgemeesters van Rotterdam om met hun confraters in Delft te overleggen en dezen over te halen spellen op de Delfshavense kermis te weren, zulks tot schade voor hun armen. De belangrijkste exploitanten van spellen op die kermis waren immers Van Fornenbergh en zijn opvolger Jacob van Rijndorp c.s. en na dezen de reistroupe van de Amsterdamse schouwburg onder Brinkman of mevrouw Ghijben geb. Mooij. Toneel waaraan te verdienen viel. De problemen begonnen al vrij snel na het sluiten van de vrede van Nijmegen in 1678. Van Fornenbergh verspreidde in Rotterdam biljetten met het repertoire in zijn Haagse theater (11 januari 1679) en er moest een delegatie naar de burgemeesters (18 januari 1679) die 'hebben goetgevonden en geordineert dat het aengeplackte werden afgescheurt' (22 februari 1679). De stadsregering schikte zich zonder morren. Na de Negenjarige Oorlog namen theatrale activiteit en andere gemakkelikheden een zodanige vlucht dat de kerkenraad dit inbracht in de classicale vergadering, als doel voor een bredere actie (18 juni 1698).

Als voorbeeld voor de handelingspatronen kan de situatie in 1679 gelden. Op 2 augustus 1679 deed de kerkenraad in standaardtermen zijn verzoek tot wering van kermis-artisten (komedianten en goochelaars met name genoemd). Een week later evenwel hadden de broeders er lucht van gekregen dat Van Fornen-

bergh ijverig in de weer was om op de Rotterdamse kermis geadmittleerd te worden. De toneeldirecteur had permissie om vanaf 7 augustus 1679 in Delfshaven voor minstens een maand te mogen spelen (de troupe speelde in Schoonderloo, pal aan de grens met Rotterdam). Daar was trouwens ook een troupe Engelse koorddansers te zien.¹¹⁶) Een nieuwe delegatie klopte op 9 augustus bij de magistraat aan, nu met het pertinente verzoek om toe te zien op het afscheuren van aangeplakte biljetten van Van Fornenbergh. Een week later blijkt het stadsbestuur met die verzoeken te hebben ingestemd. Toen had de kerkenraad echter al gehoord dat de dijkgraaf van Schieland wél een koorddanser, die in Delft (waarschijnlijk wordt Delfshaven bedoeld) was geweigerd, op zijn gebied had toegelaten en besloot een dominee, die de dijkgraaf toch moest onderhouden over een herberg binnen zijn jurisdictie, ook over dit geval te laten spreken. De uitslag is nu niet bekend, maar op 13 september werd besloten de magistraat dank te zeggen wegens het weren van de komedianten op de kermis. De Rotterdammers grepen de mogelijkheid aan de spellen in Delfshaven te bezoeken en in de kerkenraad werd dat op 20 september gerapporteerd. De raad liet het erbij, omdat die leden daarover berouw betoonden.

Het werd voor de raad echter steeds moeilijker de spellen effectief te bestrijden. In augustus 1681 werd bijvoorbeeld door de burgemeesters gesteld dat het niet zinvol was wering van de komedie te vragen, omdat die al in Delfshaven stond, maar dat ze wel wilden onderhandelen met hun Delftse collega's over de koorddansers. De kerkenraad besloot hierop om 'ledematen' die de komedie bezochten kerkelijk te straffen. Op 18 augustus bleek het stadsbestuur nog niets besloten of ondernomen te hebben zodat de raad op 3 september, toen de komedie in Delfshaven ging spelen, overwoog om contact op te nemen met de kerkenraad van Delfshaven en deze te verzoeken met de burgemeesters van Delft te praten. Dit liet hij echter na, 'vermits wij hier met droefheijt moeten sien consent aen coordedansers en andere vuylichheden gegeven te zijn, sonder dat te hebben kunnen beletten, is dit (hoewel de heer President Timmers 'tselve den gecommittleerden ter saeke van de Comedien, Koordedansers etc. had in bedenken gegeven) om besondere redenen dezer vergaderinge achtergebleven, 't zelve den ijver van de kerkenraadt van Delft aenbevolen laetende'. De raad kon natuurlijk de bezoekers kerkelijk straffen en daartoe besloot hij een week later dan ook. In 1682 gaven de bur-

gemeesters te kennen in Rotterdam alleen spellen te willen weren, als de Delfshavense kermis daarvan ook vrij bleef, maar in volgende jaren waren ze wel bereid met de Delftse 'Heeren' te overleggen en werden ook van daaruit maatregelen beloofd. Van Fornenbergh sloot in die tijd ook vrede met de Kerk en mogelijk bleef de troupe ook een tijdlang weg. Daarna werd de situatie ernstiger omdat de Delfshavense bestuurders de komedianten steeds langer (en vroeger) toelieten op hun gebied, soms al vanaf eind mei tot eind juli, of van half juli tot half september. De actie tegen Delfshaven moest toen losgekoppeld worden van die tegen de eigen kermis en had minder succes (hoewel de spelers geen biljetten in Rotterdam mochten verspreiden). Na 1716 gaf de kerkenraad zijn pogingen om de komedianten uit Delfshaven te weren op. Twéemaal, in 1689 en 1693, poogden komedianten de Rotterdammers zelfs naar Schiedam te lokken. Ook hier werd het rondelen van biljetten bestraft en werden de lopers opgepakt.¹¹⁷⁾

Dichter bij huis, tussen Delfshaven en Rotterdam, kon het ook gaan broeien. De dijkgraaf van Schieland begon zijn eigen beleid ten aanzien van kermis spellen te voeren. Zo rapporteerde een gecommiteerde in de kerkenraad op 31 augustus 1695 (de eerste keer dat Schieland een rol speelt in hun beraadslagingen) dat hij de dijkgraaf verzocht had een eind te maken aan de beren- en hondengevechten in zijn jurisdictie. De dijkgraaf weigerde dat, omdat de exploitant al veel kosten gemaakt had en vader van een groot gezin was. Hij zou echter wel de orde bewaren. Meestal echter volgde Schieland, mogelijk *nolens volens*, de besluiten van Rotterdam. Schieland komt echter vooral in de kerkenraadsvergaderingen na 1709 voor vanwege de bordelen die zich aldaar bevonden, vooral in Schoonderloo en Crooswijk. De raad drong herhaaldelijk aan op sluiting daarvan en preste de dijkgraaf soms zozeer, dat deze geïrriteerd opmerkte dat de raad de vermeende activiteiten eerst maar eens moest bewijzen. Daarop ging de raad naar de burgemeesters van Rotterdam om beklag te doen (uiteindelijk werd de dijkgraaf door de Rotterdamse vroedschap benoemd) en moest de dijkgraaf bijtrekken.¹¹⁸⁾

Tabel I geeft verder per jaar aan of (bekend is dat) de kerkenraad een verzoek aan de burgemeesters deed ter wering van de spellen. Met een steekwoord wordt aangegeven wat de reactie van de burgemeesters was en wordt vermeld of (bekend is dat) er toch spellen op de kermis waren en of er specifiek sprake was van kwakzalvers (al of niet met toneel). *De facto* gaat het hierbij bijna altijd

om de kwakzalver op het Oude Hoofd. Ook wordt aangegeven of er geageerd is tegen de komedie in Delfshaven, wederom met de reacties en resultaten. De indicatie is dat de kerkenraad steeds minder invloed lijkt te krijgen, wat ik hieronder nog nader zal bevestigen.

De kerkenraad blijkt in de periode 1672-1748 ook actiever te zijn geworden met betrekking tot gemakkelikheden buiten de kermistijd. Misschien werden deze gemakkelikheden door de strenge anti-kermishouding gestimuleerd. Opvallend is in ieder geval dat een deel daarvan zich 'besloten' voordeed en dat een deel ervan buiten de jurisdictie van het stadsbestuur werd gebracht. Zo werden er op 8 juni 1678 in de kerkenraadsvergadering klachten geuit over het toegenomen gebruik van tiktak-borden in herbergen. Sommige broeders suggereerden dat betrokken herbergiers moesten worden uitgesloten van het Avondmaal, maar zo ver wilde de raad niet gaan. Wel werden 'ergerlijke lieden' hartig aangesproken op hun praktijken. Op 30 november van datzelfde jaar moesten de predikanten en hun ouderlingen opnieuw vermanend hun wijken in, nu om hun 'ledematen' te onderhouden over het bezoek aan bals en danspartijen, waarschijnlijk verband houdend met de vrede van Nijmegen. Terwijl Van Fornenbergh, zoals eerder is vermeld, vanuit Delfshaven lokte, verplaatsten de kansspelen zich naar buiten de stadspoorten (11 januari 1679). Het stadsbestuur besloot, tegelijk met de maatregelen tegen de komediebiljetten 'dat ook de tafelen van de dobbelaars in stukken geslagen sullen werden' (22 februari 1679). In de volgende jaren blijven dergelijke klachten echter voortduren.¹¹⁹⁾

Er ontwikkelden zich echter andere structuren in het vermaak. De kerkenraad merkte op 17 januari 1712 plotseling en 'met droefheid' op dat de 'zoo genaamde Societeiten met hare ongeregheden, sterk beginnen in swang te gaan binnen dese stad, tot merkelyk nadeel van den openbaren Godsdienst'.¹²⁰⁾ Hij besloot dit punt op de agenda te houden en tien dagen later werd de broeders in de raad verzocht zich over deze verderfelijke vermaaksvorm te willen informeren. Kennelijk werd nog niet tot actie overgegaan. Het jaar daarop (20 oktober) werd het verschijnsel opnieuw gesignaleerd, maar pas in februari 1714 besloot de raad om de hoofden van huishoudens te onderhouden op lidmaatschap van sociëteiten en deelname aan bals (ook op zondag). Pas vier maanden later, op 20 juni 1714 rapporteerden de broeders hieromtrent. Enkele families bleven op afstand van bals en sociëtei-

ten, andere zagen er geen kwaad in, zo bleek. Nader onderzoek wees echter op 27 juni uit dat eigenlijk geen der leden deze vermaaksmogelijkheden principieel afwees. Ja, er waren leden die pas met het kaarten op sociëteiten wilden stoppen als ze van het kwaad dat daarin stak overtuigd konden worden. De kerkenraad besloot toen de families door vriendelijke vermaning op het rechte pad terug te brengen. Kwam deze relatieve mildheid voort uit het feit dat het om besloten activiteiten ging, of ging de raad inzien dat ze haar greep feitelijk verloren had? Ook ten aanzien van het toneel strafte hij toen niet meer. Na de crisis van de jaren 1660 werden leden niet meer kerkelijk gestraft voor een bezoek aan de kermisspellen in Rotterdam; waar het de Delfshavense spellen betrof, ging de raad daarmee door tot ca. 1710.

Het bleef echter moeilijk om binnen de stad openbare vermaakelijkheden te organiseren. Bekend is bijvoorbeeld, uit de resoluties van burgemeesters, dat Quesnot de la Chêne, zich noemend Intendant van de Muziek van de (nieuwbakken) koning van Pruisen, in 1707 in de kaatsbaan aan de Kipstraat een concert mocht geven, waarop hij de veldslagen van Hochstädt en Ramilles representeerde.¹²¹⁾ De kerkenraad hoorde hier in oktober van en meende dat Rotterdam open lag voor het (Italiaanse) Operagevaar dat toen alom in Noordwest-Europa ging rondwaren. Een delegatie moest naar de 'Heeren' snellen om dezen de verfoeilijkheid en kwade gevolgen duidelijk te maken.¹²²⁾ De 'Heeren' beloofden toen dat ze zouden waken dat Quesnot de la Chêne zijn boekje niet te buiten zou gaan. Deze bleek een slimme truc bedacht te hebben om de Rotterdammers toch 'hot stuff' te brengen, namelijk door Italiaanse muziek te spelen als entr'acte vulling. De burgemeesters grepen dat tenminste aan om de intendant op 20 januari 1708 de oortjes te wassen en hem te verbieden nog verder in de stad op te treden.¹²³⁾ In de Doele mocht echter een jaar later Monsieur Abel, een 'seer fameus Sangmeester', wel een concert geven en Rotterdam bleef ook daarna niet geheel verstoken van noviteiten. In 1742 adverteerde de befaamde operazangeres Mevrouw Cuzzoni een concert in de Doele.¹²⁴⁾ Een jaar later werd er een tweede concert, nu van een 'Beroemde jonge Engelsche Juffrouw', geadverteerd.¹²⁵⁾

Deze reeks gegevens indiceert dat het vermaaksleven als het ware gedwongen werd zich te structureren langs de lijnen van, ten minste voorgegeven, beslotenheid (genootschappelijkheid) en aan de zomen van de stad. De meest favorabele tijd bleek nog

steeds de feesttijd te zijn: de concerten en (Delfshavense) toneelvoorstellingen vonden in de zomermaanden plaats; de Haags-Leidse troupe werd rond nieuwjaar actief in Rotterdam. Maar het vermaak structureerde zich wel, langzaam maar zeker.

In het midden van de jaren 1730 leek zich onverhoeds een kentering voor te doen in de willigheid van de burgemeesters om naar de kerkenraad te luisteren. In 1730 had de raad op gewone wijze zijn wens te kennen gegeven. De burgemeesters wilden onverwacht een schriftelijk verzoek. In een uitvoerige Remonstrantie werd dus het kwaad van de komedie uit de doeken gedaan.¹²⁶) De burgemeesters bedankten de raad en weerden de spellen. Vijf jaar later lagen de kaarten ineens anders. Op 2 augustus 1735 verzocht een dubbele commissie de wering van kermis spellen, vooral komedie, koorddansers, draaiborden en 't soogenaamde Kroonenspel' (marionetten-theater). De 22ste beloofden de 'Heeren' te doen wat ze oordeelden dienstig te wezen. De kerkenraad vreesde echter dat er toch spellen zouden worden toegelaten want hij merkte de voorbereidingen daartoe op, zelfs op zondag. Opnieuw ging er een commissie naar de burgemeesters. Een dag later kwam de kerkenraad verschrikt bijeen. De 'Heeren' hadden de commissie de les gelezen. Ze achtten zich in hun werkzaamheden gestoord door de nieuwe commissie en verweten de kerkenraad ontoelaatbare inmenging in zaken van bestuur, die geheel in handen waren van de burgemeesters. Wat waarschijnlijk meespeelde in deze houding was de ergernis over een aantal preken tegen de kermis, waarin de burgemeesters bekritiseerd werden. De kerkenraad sprak uit 'ten uijtersten ontroert te sijn over sulk een onverwagt bescheijt', maar meende de zaak te moeten laten afkoelen. Besloten werd de kermis spellen goed in de gaten te houden, zodat in de toekomst met gegronde argumenten opnieuw kon worden geklaagd. Bovendien wilde de raad al veel eerder tegen de kermis klagen en nam zich voor dat al in juni te gaan doen. De raad was echter niet volledig knock-out. Vier dagen later bleek deze weer opgekrabbeld. Op 27 augustus meende hij weer stoutmoedig dat de argumenten van de burgemeesters geen hout sneden. De raad vond dat hij zich, in zijn strijd tegen de kermis, niet bezig hield met het politiek bestuur van de stad maar met zaken die hem direct aangingen. Hij besloot hierop terug te komen, zeker gezien de 'ongewone' spellen die vertoond waren.

Daar kwam het echter niet van. In 1736 besloot de raad tot een ootmoedig verzoek, maar voerde dat niet uit. Daarna hield de

raad zich jaren stil, totdat de 'ongewoonheid' werkelijk de spuigaten uitliep: op 27 augustus 1742 'is aan de vergaderinge voorgesteld dat onder alle exorbitante ergernissen, welke tans in de stad op deeze kermis ommegaan, en die de vergaderinge met de uijterste droefheijt hoort en verneemt, ook te zien is en aan een elk ver-toont wort Een Hermaphrodijt, Waar op de vergaderinge ten uijterste smerte dragende gecommitteert heeft de Hr. Praeses met zijn Ouderling om daer over den President Borgemeester te begroeten en eerbiedig te verzoeken, dat, ten minste dit eene alles te boven gaande grouwel mogte geweert worden en dat zijn Edel Groot Agtbare dit ten dien eijnde geliefde te brengen in de vergaderinge van Borgemeesteren. Quod Factum.'

De context van de spanning van 1735 en die van de uitvoerige Remonstrantie van 1730 zijn onduidelijker dan die van de jaren 1660. Stadsbestuur en kerkenraad kibbelden bijvoorbeeld over zaken aangaande (semi-)kerkelijke aanstellingen en stemprocedures. Mogelijk speelde de crisisachtige sfeer rond de paalworm al dan niet gerelateerd aan de explosie van sodomietenvervolging een rol. De verhoudingen lijken echter definitief verschoven te zijn: opnieuw naar een onafhankelijker en toleranter beleid van de burgemeesters ten aanzien van de kermisspellen. Nu betekent de overgang van Staats naar Stadhoudelijk bewind ook geen breuk in dat beleid. De structuur van de theatrale gemakelijkheden begon zich vast te zetten.

We moeten tenslotte even stilstaan bij 'het publiek'. Uit de talloze malen dat de kerkenraad geconfronteerd werd met spellen, sociëteiten, dobbelaars en hoerenkasten moet geconcludeerd worden dat die gemakelijkheden publiek trokken dat zich eigenlijk devoter behoorde te gedragen. De kerkenraad strafte soms - in 1663 - vrij zwaar en stopte daarmee in het tweede decennium van de achttiende eeuw. Alles indiceert dat de zin in spel won van de devotie en dat de kerkenraad het veld van controle ruimde. Maar hoe groot is het effect geweest van de visitaties en kerkelijke straffen? Hoeveel mensen lieten zich er door weerhouden de komedie te bezoeken? Hoeveel zagen het juist daarom als een daad van symbolisch verzet? Voor hoeveel hadden deze acties invloed op de receptie en verwerking van theatrale vermaken? Dat is niet uit te maken. Muriel Bradbrook heeft verondersteld dat in het zestien-de-eeuwse Londen de Puriteinse oppositie zowel het vertoog over drama en theater als het theatrale product zelf heeft beïnvloed.¹²⁷⁾ Het vertoog, ook dat van schrijvers van dramateksten,

benadrukte het (morele) leereffect van drama en theater; ook het drama zelf toont een preoccupatie met 'rechte moraal'. Misschien hangt de toename van verdedigende stukken in spectatoriale geschriften hier te lande vanaf het midden van de achttiende eeuw, mede tot bloei gekomen onder invloed van Engelse lectuur van dien aard, waarin drama en theater al als beschavingsmiddelen bij uitstek golden voor de 'bevrijde Engelsman van na-1688', hiermee samen. Maar daarmee ben ik al in de laatste fase van de periode vóór de stichting van de schouwburg in Rotterdam.

Naar de blijvende institutionalisering van een moderne theatercultuur
Hierboven heb ik gesteld dat de structurering van een infrastructuur van openbare (theatrale) gemakkelikheden vanaf de eerste decennia van de achttiende eeuw langzaam zichtbaar werd. Duidelijk is dat er regelmatig gespeeld en gehoereerd kon worden (en bordelen boden ook andere gemakkelikheden aan dan dames, bijvoorbeeld gokken en muziek). Sociëteiten boden onderdak aan dans-, gok- en spelverslaafden (kolven, biljarten etc.). De *Rotterdamsche Courant* die pas vanaf 1738 beschikbaar is, toont aan dat ook in de jaren waarin de Handelingen van de kerkenraad geen gegevens bevatten, artisten in de stad werden toegelaten (zelfs in oorlogstijd).¹²⁸) Wanneer we de situatie op de kermis bezien, dan lijkt de 'omslag' in de verhouding kerkenraad/bestuur rond 1735 ook van invloed te zijn gebleven op het theatrale vermaak, dat evenwel nog volledig gestructureerd wordt door festiviteit. Hoewel er over de spellen op de Rotterdamse kermis vóór 1750 weinig bekend is, lijken me de gegevens na 1750 te wijzen op een duidelijke verschuiving van het strikt theatrale zwaartepunt van de Delfshavense kermis naar de Rotterdamse. Over Delfshaven licht een register van kermis spellen 1722-1808 ons in; over Rotterdam het Register van Afdrachten door Kermis spellen aan het Weeshuis, gecombineerd met de *Rotterdamsche Courant*. Gezien de advertenties in de *Rotterdamsche Courant* vóór 1750 en de gewoonte om strikt theatrale spellen (toneel en opera) buiten de poorten vlak tegen de stad aan op te stellen, denk ik dat er vóór 1750 nog vrij weinig spellen geweest zijn. Tabel II geeft het verloop aan van het aanbod van toneel en opera op de kermissen in Delfshaven en Rotterdam. Vanaf 1750 vindt een zekere verschuiving plaats in het voordeel van Rotterdam. De tabel maakt ook duidelijk hoezeer Delfshaven gebaat was bij dit soort spellen.¹²⁹) Tabel III geeft tenslotte aan hoe de verdeling van de spellen op de

Rotterdamse kermis was in de periode 1750-1772. Daarbij moet aangetekend worden dat voor de 'optische spellen' en de 'wassenbeelden' de aantallen iets te klein zijn. Er is over zeventien van de driëntwintig jaar een opgave gedaan in het Weeshuisregister en/of de *Rotterdamsche Courant*. In 1762-63 schijnt geen permissie te zijn gegeven, al is onbekend waarom niet. Vier andere jaren ontbreken om andere onbekende redenen in het register. Het totaal aantal spellen in deze periode bedraagt 132, het gemiddelde is circa 8 spellen per jaar (over een totaal van zeventien jaar; het minimum aantal is één (1751, 1753, 1755, 1765), het maximum aantal zestien (1768)). Behalve in de vierjarige jaren en in 1752 (vijf geregistreerde spellen) ligt het aantal iets boven het gemiddelde. De kermis is dus zeker niet 'stabiel' te noemen. Economische, politieke en epidemische crises beïnvloedden haar nog sterk.

Buiten de kermis is er meer informatie over feesten met toneel en opera door de gilden, in het bijzonder het wijnkopersgilde.¹³⁰) Door tijdgenoten is zelfs een continuïteit tussen deze feestvoorstellingen en de stichting van een schouwburg verondersteld.¹³¹) In diezelfde periode vinden we verdedigende artikelen van theatrale gemakkelikheden, inclusief die op de kermis, in spectatoriale geschriften. Sommige van die geschriften zijn evident gericht tegen de invloed en opinies van de Nederduitse Gereformeerde gemeente, andere staan weliswaar bij die kerk als verdacht te boek, maar kunnen afwijzend over de spellen schrijven.¹³²)

Inmiddels neemt de druk vanuit de kerkenraad af. Na de kermischoringen van 1747-49 en het crisisjaar 1751 (met onder meer de dood van de stadhouder en een epidemie) richtte de raad in 1753 weer een uitvoerige Remonstrantie aan het bestuur, dat met dezelfde afwijzendheid als in 1735 reageerde. Het anti-kermisverzoek krijgt van nu af aan een puur formeel karakter. In 1769 werd dit ritueel uitgebreid door ook de dijkgraaf jaarlijks een verzoek aan te bieden. Op 7 juli 1773, kort na de komst van Jan Punt in de stal van Erkelens, meende de kerkenraad bij het instellen van haar Commissie rakende de aanstaande Jaarmarkt, dat een verzoek tot wering van spellen 'te dezer tijd met opzicht tot den Heer Dijkgraaf van Schieland vruchteloos zal zijn'. Toch is de enige reactie van de raad op de permanente vestiging van spelers in de stad een vraag van een dominee op 22 juni 1774: 'omtrent lidmaten die Acteurs op de Comoedie zijn. D: Knock vroeg aan de vergadering, hoe te handelen met leden van elders overgekomen

met attestatie, en op wier gedrag niets te zeggen valt. Doch die hier Acteurs zijn op den Schouwburg. En heeft de vergadering geresolveerd om op dit stuk nader te denken en vervolgens daar over te handelen.' Er volgt geen enkele 'nadere resolutie' en men lijkt de zaak te laten rusten. Misschien is typerend dat in diezelfde tijd de raad zich verontrust afvraagt, of de jaarlijkse visitatie van 'ledematen' nog wel zin heeft, als iedereen veilig afwezig blijkt te zijn.

Naspel: de kerkenraad buiten spel en de continuïteitsvraag met betrekking tot de kermiskwestie in de negentiende eeuw

Na de omwenteling van 1795 staakte de raad haar verzoeken om spellen te weren een tijdlang (1796-1803), om die, in lijn met de ontwikkelingen in de landspolitiek, in 1804 te hervatten en voort te zetten tot de Franse inlijving, behalve in 1808 en 1809. De revolutionaire Fransen wisten de kerkenraad op waarlijk ouderwetse wijze symbolisch te vernederen. Op 2 december 1812 'is ingekomen een Brief van den S^r Maire dezer stad, dienende ter aanschrijving, dat aanstaande Zondag in de Groote Kerk zal worden gevierd *het Feest der Krooning van Zijne Majesteit, den Keizer & van den Slag van Austerlitz*, hetwelk door de vergadering voor Notificatie werd aangenomen', terwijl op 17 mei 1813 de maire schrijft dat de Grote Kerk gebruikt moet worden 'tot eene oproeping der personen, gedesigneerd tot de samenstelling der Nationale Garde'. De predikant moest dan maar elders preken en de raad besloot dat in de Prinsenkerk te doen. Men is kerkenraad in oorlogstijd of niet en voor principiële dapperheid, zoals de confrontatiezucht uit vroeger jaren, is geen ruimte.

De restauratie betekent *de facto* het einde van een traditie. Na nog in 1813 en 1814 verzoeken tegen de kermis te hebben ingediend, hield de raad zich stil tot 1833, wanneer hij om voortzetting van de schorsing wegens cholera vroeg (19 juli 1833). Het eerste geluid tegen de kermis wordt daarna vernomen van de Gouverneur der Provincie, in 1847. Vastgesteld moet worden dat het weer opnemen van die kwestie geen directe relatie heeft met de anti-theatrale (in het bijzonder, anti-kermis) houding van de kerkenraad.

Hiermee zijn de bekende gegevens opnieuw besproken en aangevuld. De geschiedenis van theatrale activiteit in Rotterdam vóór 1773 is niet uitvoerig onderzocht, maar ik hoop de hoofdlijnen uitgezet te hebben die de lacunes duidelijk maken. Theatrale acti-

viteit in Rotterdam bevond zich in een politiek-ideologisch spanningsveld dat complex was en onderhevig aan wisselingen. Krachten zijn de kerkenraad en het college van burgemeesters, wier positie mede werd bepaald door 'ideologisch-religieuze' spanningen als die van remonstranten versus contra-remonstranten, van oorlog of vrede, van stadhouderloze tijdperken of periodes dat 'de stad gehouden werd'. Mede daarom zijn nieuwe ontwikkelingen naar een 'modern' theatersysteem, zoals geïmpliceerd wordt in de 'academie' van 1631 en in de permissie, in 1670 gegeven aan Van Fornenbergh, ook niet lang levensvatbaar gebleken.¹³³) Vooral de periode direct na 1672 is er één van wering van zoveel mogelijk theatraal vermaak. In die periode structureert zich een vroegmodern veld van theatraal vermaak dat het zwaartepunt heeft buiten de stad en gebruik maakt van de sociëteitsvorm. Die structuur wordt benut door de Amsterdamse acteurs die zich in 1773 blijvend in Rotterdam vestigen en door de Rotterdamse 'Heeren' die het jaar daarop hun tempel van de muzen vestigen aan de Coolsingel. De complexe verhoudingen, gecombineerd met de schaarste aan documenten, zijn lastig nauwgezet in kaart te brengen. Voor een deel is de groeiende tolerantie op bestuursniveau het gevolg van concurrentie om middelen ter leniging van sociale noden geweest. Langzamerhand lijkt ook de greep van de Nederduitse Gereformeerde gemeente over haar gelovigen, of minstens over de bestuurselite, wat te verslappen. De zwakke pogingen vanuit de kerkenraad om theatrale activiteit in 1773-74 in te dammen, doet symbolisch aan. De twee eeuwen voorafgaand aan de stichting van de permanente schouwburg in 1774 verdienen evenwel een nog nader en bij voorkeur comparatief onderzoek, vooral ter verklaring van het gemis.¹³⁴)

Tabel I: Kerkenraad, Stadsbestuur en Kermis (1672-1748)

| Jaar | Verzoek gedaan | Reactie Bestuur | Spellen Rotterdam | Kwakzalver Rotterdam | Verzoek Delfsh. | Reactie Bestuur | Spellen Delfsh. | |
|---------|----------------------|--|-------------------------|----------------------|---------------------------------|-------------------------|-----------------|--|
| 1680 | ja | wering | onbekend | neen | ja | overleg | onbekend | |
| 1681 | ja | onzeker | ja | neen | ja | overleg | ja | |
| 1682 | ja | wering | neen | neen | ja | overleg | onzeker | |
| 1683 | ja | achteraf | ja | ja | neen | | | |
| 1684 | ja | wering | neen | wering | ja | overleg | wering? | |
| 1685 | ja | wering ¹³⁵⁾ | neen | neen | ja | overleg | onzeker | |
| 1686 | neen ¹³⁶⁾ | wering | neen | neen | neen | | | |
| 1687 | geen gegevens | - waarschijnlijk alles automatisch geweerd. | | | | | | |
| 1688 | neen | permissie | ja | neen | neen | | | |
| 1689 | ja | onzeker | onzeker | neen | neen, wel m.b.t. Schiedam | | | |
| 1690 | ja | onzeker | onzeker | neen | neen | | | |
| 1691 | geen gegevens | | | | | | | |
| 1692 | geen gegevens | | | | | | | |
| 1693 | geen gegevens | wel verzoek om actie tegen biljetten komedie in Schiedam | | | | | | |
| 1694 | geen verzoek | | | | ja | onzeker | ja | |
| 1695 | ja | permissie ¹³⁷⁾ | ja | neen | neen | | | |
| 1696 | ja | wering ¹³⁸⁾ | onzeker | neen | ja | geen ¹³⁹⁾ ja | | |
| 1697 | ja | wering | onzeker | ja ¹⁴⁰⁾ | neen | | | |
| 1698 | ja | onzeker | onzeker | ja | neen | | | |
| 1699 | ja | onzeker | onzeker ¹⁴¹⁾ | neen | ja | geen ¹⁴²⁾ ja | | |
| 1700 | ja | onzeker | onzeker | neen | ja | onzeker | waarschijnlijk | |
| 1701 | achteraf | permissie | ja | ja | neen | | | |
| 1702 | achteraf | permissie | onzeker | ja | neen | | | |
| 1703 | ja | onzeker | onzeker | onzeker | ja | onzeker | waarschijnlijk | |
| 1704 | geen gegevens | | | | | | | |
| 1705 | ja | wering | neen | neen | | | | |
| 1706 | ja | onzeker | onzeker | onzeker | | | | |
| 1707 | geen gegevens | - waarschijnlijk wering (oorlogstijd) | | | | | | |
| 1708 | geen gegevens | | | | interne actie | | ja | |
| 1709 | geen gegevens | | | | | | | |
| 1710 | ja | achteraf | onzeker | ja | ja | onzeker | ja | |
| 1711 | ja | onzeker | onzeker | neen ¹⁴³⁾ | neen | | | |
| 1712 | ja | wering | neen | ja ¹⁴⁴⁾ | neen | | | |
| 1713 | ja | wering | neen | ja | neen | | | |
| 1714 | ja | wering | neen | ja | neen | | | |
| 1715 | ja | wering | neen | ja | neen | | | |
| 1716 | ja | wering | neen | ja | interne actie | | ja | |
| 1717 | ja | onzeker | onzeker | neen | verder geen Delfshavense acties | | | |
| 1718 | ja | onzeker | onzeker | ja | | | | |
| 1719 | ja | wering | wering | wering? | | | | |
| 1720 | ja | wering | neen | ja | | | | |
| 1721 | geen gegevens | | | | | | | |
| 1722 | dank! | wering | neen | neen | | | | |
| 1723 | dank! | wering | neen | neen | | | | |
| 1724 | dank! | wering | neen | neen | | | | |
| 1725-26 | geen gegevens | - waarschijnlijk weer wering | | | | | | |
| 1727 | ja | onzeker | onzeker | neen | | | | |
| 1728 | ja | wering | neen | neen | | | | |
| 1729 | ja | onzeker, waarschijnlijk wering | | | | | | |
| 1730 | ja | wering | neen | neen | | | | |

| Jaar | Verzoek gedaan | Reactie Bestuur | Spellen Rotterdam | Kwakzalver Rotterdam | Verzoek Delfsh. | Reactie Bestuur | Spellen Delfsh. |
|---------|--|--------------------|----------------------|-------------------------|--------------------|--------------------|--------------------|
| 1731 | ja | wering | neen | neen | | | |
| 1732 | ja | wering | neen | neen | | | |
| 1733 | geen gegevens | | | | | | |
| 1734 | geen gegevens | | | | | | |
| 1735 | ja | permissie? | onzeker | neen | | | |
| 1736 | ja, maar waarschijnlijk niet uitgevoerd. | | | | | | |
| 1737-41 | geen gegevens, waarschijnlijk spellen | | | | | | |
| 1742 | achteraf | permissie | ja | neen | | | |
| 1743-46 | geen gegevens, waarschijnlijk spellen | | | | | | |
| 1747-48 | kermisschorsing wegens oorlog | | | | | | |

Tabel II: Toneel en Opera op de Kermis van Delfshaven en Rotterdam¹⁴⁵⁾

| Delfshaven | | | | Rotterdam | | |
|------------|----------------|--------------------------|--------------------------|---------------------|-------------|------------------------|
| Jaar | Troupe | Periode | Afdracht | Troupe | Periode | Afdracht |
| 1715 | J.v.Rijndorp | onbekend | onbekend | | | |
| 1722 | M.v.Rijndorp | 13-7 / 30-9 | 300,= | | | |
| 1723 | M.v.Rijndorp | onbekend ¹⁴⁶⁾ | onbekend | | | |
| 1725 | M.v.Rijndorp | onbekend | 450,= | | | |
| 1726 | M.v.Rijndorp | onbekend | 375,= | | | |
| 1727 | M.v.Rijndorp | onbekend | 375,= | | | |
| 1728 | M.v.Rijndorp | onbekend | 375,= | | | |
| 1729 | M.v.Rijndorp | onbekend | 375,=? | | | |
| 1734 | Barth.Duim | 12-7 / 11-9 | 375,= ¹⁴⁷⁾ | | | |
| 1739 | Jac.v.d.Palts | onbekend | 50,= | | | |
| 1741 | G.Brinkman | 15-5 / 31-7 | 350,= | | | |
| 1743 | G.Brinkman | 1-5 / 31-7 | [350,=?] ¹⁴⁸⁾ | | | |
| 1744 | G.Brinkman | onbekend | 234,= | | | |
| 1750 | G.Brinkman | onbekend | 240,= | Opera Comique | 31-8 / 6-9 | 20,= |
| 1752 | G.Brinkman | onbekend | 300,= | | | |
| 1753 | G.Brinkman | onbekend | 300,= | It. Opera | 28-8 / 3-9 | niets? ¹⁴⁹⁾ |
| 1754 | | | | Franse Troep | 26-8 / 1-9 | niets |
| 1754 | | | | It. Troep | 26-8 / 1-9 | niets |
| 1754 | | | | G.Brinkman | 26-8 / 7-9 | niets |
| 1754 | | | | It.Troep | 12-8 / 31-8 | niets |
| 1755 | G.Brinkman | onbekend | 300,= | | | |
| 1756 | | | | Berk/Sandstra | 30-8 / 25-9 | niets |
| 1757 | | | | Franse Troep | 29-8 / 4-9 | 100,= |
| 1758 | Berk/Sandstra | 16-6 / 24-6 | 275,= | geen opgave | | |
| 1758 | E.Ghijben | 26-6 / 5-8 | 220,= | | | |
| 1759 | | | | geen opgave | | |
| 1760 | | | | Franse Troep | 25-8 / 6-9 | 100,= |
| 1761 | | | | Opera Neijts | 31-8 / 11-9 | 120,= |
| 1762 | | | | geen permissie | | |
| 1763 | Corver/Bouhon | 16-8 / 30-9 | 200,= | geen permissie | | |
| 1764 | Corver./Bouhon | onbekend | 200,= | Corver/Bouhon | 27-8 / 11-9 | 160,= |
| 1764 | | | | Franse Troep | 27-8 / 11-9 | 160,= |
| 1765 | | | | geen permissie | | |
| 1767 | | | | geen opgave | | |
| 1768 | | | | Opera Neijts | 29-8 / 12-9 | 160,= |
| 1768 | | | | Opera Prins Carl | 29-8 / 12-9 | 120,= |
| 1768 | | | | Corver | 29-8 / 12-9 | 160,= |
| 1769 | Corver | 26-7 / 17-9 | 275,= | geen opgave | | |
| 1772 | Corver | onbekend | 200,= ¹⁵⁰⁾ | Corver | 31-8 / 6-9 | 125,= |
| 1772 | | | | Opera Neijts | 31-8 / 6-9 | 125,= |
| 1773 | Corver | onbekend | 260,= | Schouwburg Jan Punt | | niets |
| 1773 | | | | Opera Neijts | 29-8 / 12-9 | 125,= |

verder geen toneel in Delfshaven

pas in 1778 weer een opera (Dizi) naast de schouwburg. Zie verder Hoofdstuk II.2

Tabel III: Aantallen en Marktaandeel Kermissspellen (1750-72)

| Spel: | 1750-1772 | marktaandeel |
|-----------------|------------|--------------|
| Opera | 5 | 3.8% |
| Toneel | 11 | 8.3% |
| totaal | 16 | 12.1% |
| Marionetten | 26 | 19.7% |
| Pantomime | 1 | 0,8% |
| totaal | 27 | 20.5% |
| Koordddansen | 18 | 13.6% |
| Acrobatiek | 5 | 3.8% |
| totaal | 23 | 17.4% |
| Goochelen | 11 | 8.3% |
| Kracht | 2 | 1.5% |
| Magie/mechaniek | 2 | 1.5% |
| totaal | 15 | 11.4% |
| Dressuur | 5 | 3.8% |
| Vreemd Dier | 13 | 9.8% |
| Gedrocht | 2 | 1.5% |
| totaal | 20 | 15.2% |
| Wassenbeeld | 2 | 1.5% |
| Mechnieken | 5 | 3.8% |
| Freaks | 22 | 16.7% |
| Totaal | 132 | 100% |

BIJLAGE

Antwoord van de Heeren burgemeesteren van Rotterdam, aan de Gedeputeerden van den Kerkenraad aan Haar AA. over 't spelen der komedianten aldaar, en inzonderheid over t spelen van PALAMEDES. / Een der Predikanten met een Ouderling, zijnde een snijder binnen staande, doleerden zeer van de groote ergernis en droefheit, die de Gemeente Gods geschept hadde, zoo over het toelaten der komedianten, als inzonderheit over het spelen van dat lasterlijke spel van *Palamedes* waarin niet alleen zoo voornaame Personaadjes, en eerlijke Huizen van ons Vaderland, die veel voor de vrijheid, der confessie en des Vaderlands gedaan en geleden hadden, getoucheert: nemaar de kerke Gods tot in't herte bedroeft, en de Predikanten, onder de personen van *Kalchas* en *Euripilus*, ten hoogste lasterlijk en schandelijk getraduceerd wierden: jaa zelfs onder de drie kopige *Hekate* de H. hoogwaardige Drievuldigheid en onder het dubbel aanschicht van *Janús* de verborge Predestinatie Gods gelas-

terd wierd; / En dat hun dit te vreemder en te onverwagter voortkomt, om dat zij anders wisten, of de H^{ren} Burgemⁿ hadden haar woort gegeven tot weeringe van zoodanige argernis, en verijdelinge der jeugd, als zullende resolutie nemen om dezelve tegen te gaan, gelijk zij ten dien einde van hare medebroederer bedankt waren: / Dog, dit nu evenwel voorgevallen zijnde, was haar ernstig verzoek uit den naam der geheele kerkenraad, welks gedeputeerden zij waren, dat in't toekomende zulks niet meer moge gebeuren. / Dit was, na mij berigt is, haar voornaame inhoud van haar voorstel: / WAAR OP Burgem^r *Van Berkel* het woord nam met te zeggen, dat het waar was, dat ze resolutie genomen hadden om de Comedianten te laten spelen en ook speciaal toegelaaten het spel *Palamedes*. dat hij het zelve mede gezien hadde; en geen van die gevolgen zag, die de Predikanten daar uit haalden; ja dat die zelve oorzaak waren, dat de dingen dus en zoo toegepast wierden, en onder 't volk gebragt en dat ze'er zelfs zoo van spraaken. Even gelijk ze eenigen tijd met preeken en schelden op de Sociniaanen meer *Sociniaanen* gemaakt hadden, dan er anders na gedacht zou zijn geweest. / En schoon genomen in't spel van *Palamedes* de Predikanten wat geraakt wierden; dat de Heeren nog heel wel het jaar van agttien en negentien voorstond: en (voegde 'er de Burge^r bij) dat het met het jaar van vijftig (hadde het na haar zin gegaan) niet beter zoude gelukt hebben: / Eindelijk dat hij niet anders zien kon, of de Broeders zouden ook wel een küssen neffens de burgemeesteren begeeren, om haar voor te schrijven wat men resolveren zou of niet: Dog dat dit de meening niet was; dat zij zig daar mede niet te bemoeijen hadden: dat de Heeren het stadhuis wel souden waarneemen: en zoo mogten zij ook het haare doen, eer men haar haaren pligt nader behoefde voor te schrijven. / V[e]rder voegde er Burgem^r TIMMERS bij; wat daar van te zeggen was, dat de Heeren het wel wisten dat *Palamedes* BARNEVELT, en *Agamemnon* DE PRINS was, vraagde haar verder: of zij niet wisten, dat men nu de gelden wederom gaf? dat de kinderen van GROTIUS en HOOGERBEETS in haar eisch gerecht gekend, die hun toegekeurd en zij voldaan waren? en dat ook de Hr. VAN DER MYL nog leefde, die zijn regt geboren was, en veellicht nietlang wagten zou om de gedagtenis van zijn schoonvader BARNEVELT te regtvaardigen. Eindelijk dat het scheen dat de Broeders haren dank quamen opzeggen: dog dat de Burgem^{ren} met haar dank of ondank weinig te schaffen hadden: en dat zij wagten zouden meer van haren kerkenraad zoodanige boodschap aan te neemen, of dat Burg^s toonen zouden wat gevoel zij daar van namen. / De Hr. VAN DER AA nam de Replijk op het bijbrengen van *Hecatè* en *Janus*: hoe dat mogelijk zoude zijn dat door *Hecate* de Drievuldigheid gemeend wierd, dewijl *Vondel* zoo groote voorstander van de Drievuldigheid was, als hij immers wezen koste, gelijk hij nog onlangs met een Gedigt wel beweezen hadde. / En belangend van *Janus*: dat het notoir was, dat hij daarvan het Stoïsche en heidensche noodlot; dat hij niet hoopte dat het met haar *Predestinatie* zoo gelegen was. / En wat aangaat *Kalchas* en *Euripilus*; dat dat Heidensche Priesters

waren: en indien Gij zoodanige eigenschappen in haar bevonden; dat het tijd was dat ge zich beterden. Of waren zij die luiden niet; dat ge het zich niet aan te trekken hadden, etc. / In Summa zij hebben in alles een resoluut en hardvogtig antwoord bekomen, dat ik geloof dat haar de lust zal doen vergaan, om meer zoodanig voorhebben te ondernemen. / Sedert is hier voorgevallen, dat de Predikant BORSTIUS ten huize van Burgem^r TIMMERS geweest is, om des zelfs meisjens, die mede 't spel van PALAMEDES gezien hadden, daar over te censureren; en dat ze zich (ten ware ze haar leedwezen toonden, de Gemeente Gods soo geergert en bedroeft te hebben) van het Nagtmaal te onthouden hadden, etc.

NOTEN

1) Het onderzoek is gesubsidieerd door NWO. Ik wil graag de volgende personen dank zeggen voor hun kritisch commentaar: Paul van de Laar, Arie van der Schoor, André van der Velden en Harry van Vliet.

2) De auteur bereidt een monografie voor over het Rotterdamse theaterleven, waarin op de nu aangestipte typologie, als mogelijkheid tot structurering en periodisering van de theatergeschiedenis, meer uitgebreid wordt ingegaan. Hierin wordt een vierde type onderkend: postmoderne theatrale activiteit, waarbij theatrale producten zich aan de marktwetten van vraag en aanbod kunnen onttrekken door vormen van financiële steun. Dit vierde type is voor dit overzicht niet relevant.

3) Nevenkenmerken zijn dat de theatrale ruimte 'open' is, d.w.z. dat iedere ruimte als theater dienst kan doen; dat deze ruimte vaak middels het principe van *locus* en *platea* ingedeeld wordt; dat de ruimtelijke structuur de mogelijkheid biedt voor simultaan-toneel; dat toeschouwersruimten en spelersruimten niet strikt van elkaar gescheiden zijn; dat de gespeelde stof niet gestructureerd is via 'classicistische' eenheids-principes (tijd, plaats, handeling); en dat er meestal geen vrouwen meespelen.

4) De 'modernisering' gaat gepaard met een strakkere structurering van de theatrale ruimte en het theatrale product. Het lijsttoneel met coulissendecor en een hiërarchisch opgebouwde, u-vormige, toeschouwersruimte, afgescheiden van de spelersruimte, wint het van het *locus-platea* principe. De theatrale producten worden gestructureerd volgens aan de Grieks-Romeinse Oudheid ontleende genres (treurspel en blijspel, ook klucht) en aan classicistische beginselen die daarmee 'in discussie staan' (toneelspel).

5) Bij de vroege vormen van modern theater kunnen voorstellingprincipes uit het voormoderne productietype nog lange tijd in gebruik blijven. Dat zien we met betrekking tot de theatrale ruimte bijvoorbeeld bij de Elizabethaanse en Spaanse amfiteaters en bij de Franse en Nederlandse

vroeg-zeventiende-eeuwse schouwburgen met hun vaste toneelopbouw; met betrekking tot de producenten in het weren van vrouwen op het toneel (in Engeland tot 1660, in Nederland tot 1655); met betrekking tot het product in de niet-classicistische structureringsprincipes van het drama (bijvoorbeeld het 'Spaanse' drama in Nederland en het roman- of novella-drama in Engeland).

6) Gemeentelijke Archiefdienst Rotterdam (GAR), Oud Stadsarchief (OSA), inv. nrs. 491-531 resp. 532-568 (Keuren en Plakaten) leveren weinig relevante informatie op en worden hier verder buiten beschouwing gelaten.

7) GAR, Nieuw Stadsarchief (NSA), Financieel Archief, inv.nr. 4936.

8) Zie F.C. van Boheemen en Th.C.J. van der Heijden, 'Kermis en Toneel in Delft en Delfshaven gedurende de achttiende eeuw', in: *Scenarium*, VIII (1984) 104-118.

9) P. Haverkorn van Rijsewijk, *De Oude Rotterdamsche Schouwburg* (Rotterdam 1882). De auteur wordt verder aangeduid als 'Haverkorn'.

10) Mogelijk kon hij de Handelingen van de kerkenraad niet raadplegen. Jammer is echter dat hij, onder invloed van het toen recente Amsterdamse onderzoek van Wybrands (C.N. Wybrands, *Het Amsterdamse Tooneel van 1617-1772* (Utrecht 1873)), geen poging heeft gedaan meer te doen met het weeshuisarchief. Haverkorn kende dit werk. Op p. 4 van *De Oude Rotterdamsche Schouwburg* verwijst hij ernaar.

11) Haverkorn, 'De Rederijderskamer en de Tooneel-Voorstellingen te Rotterdam in de eerste helft van de zeventiende eeuw', in: *Rotterdamsch Jaarboekje* 1890, 151-157 en 'De Rederijderskamer te Rotterdam in de eerste helft der zeventiende eeuw', in: *Rotterdamsch Jaarboekje* 1892, 135-157.

12) J.H.W. Unger, 'Vondeliana IV: Palamedes', in: *Oud-Holland*, V (1888) 51-67. Het ging om een brieffragment in C. van Alkemade en P. van der Schelling, *Register van Alderhande Zaken rakende de stad Rotterdam* (GAR, Handschriftenverzameling (HSS), cat.nr. 1591, p. 64).

13) J.P. van der Weele, 'De Schouwburg der Rederijders in 1631', in: *Rotterdamsch Jaarboekje* 1940, 62-75.

14) H.C. Hazewinkel, *Geschiedenis van Rotterdam*, III (Amsterdam 1940-42).

15) Vanuit het Haagse perspectief zie vooral: E.F. Kosmann, *Das niederländische Faustspiel des 17. Jahrhunderts* (Den Haag 1910); hierin: 'Beilage: die haager Bühne 1660 bis 1720', 99-175, en *Nieuwe Bijdragen tot de Geschiedenis van het Nederlandsche Tooneel in de zeventiende en achttiende eeuw* (Den Haag 1915) 1-90. Vanuit het Amsterdamse perspectief, maar zich, hoofdzakelijk via Kosmann, óók richtend op Van Fornenbergh: Ben Albach, *Langs Kermissen en Hoven* (Zutphen 1977).

16) Het grootste gedeelte van de oplage van het *Rotterdamsch Jaarboekje* van 1940, met daarin het belangrijke artikel van Van der Weele, is bij het bombardement op 14 mei 1940 verloren gegaan. Andere informatie is verspreid en behoeft in samenhang opnieuw bekeken te worden.

17) Zie F.C. van Boheemen en Th.J.C. van der Heijden, *De Delftse rederijders 'Wij reapen gheneucht'* (Amsterdam 1982). In 1533 speelden Rotterdamse rederijders in Delft 'verdachte stukken' (p. 27); in 1561 was er in Rotterdam een rederijdersfeest, terwijl de Rotterdamse kamer in 1581 in Delft een tweede prijs won met een politiek niets verhullend stuk van W.I. IJselveer (p. 34, 96). In 1598 schreef IJselveer, toen factor van de Rotterdamse kamer, een proloogspel voor een ander Rotterdams rederijdersfeest. De kamer won in 1596 in Leiden op een zotsfeest echter slechts een tweede prijs, omdat ze de goede grap had bedacht om de bruid van het feest een pispot aan te bieden, maar daarbij de onbehoorlijke beleefdheid had gehad haar het oor van die pot aan te reiken (p. 97, 105). De classis Schieland streefde naar, en bereikte waarschijnlijk, een verbod op de 'batementen' (p. 85).

18) Als we Lope de Rueda die schrijvend toneeldirecteur was, (deels) uitzonderen, was het juist kenmerkend voor het Spaanse systeem dat zich een commercieel werkende schrijversklasse ontwikkelde met een groot-schalige productie voor toneelgezelschappen. Ook het Engelse systeem was in wezen een systeem waarbij dramaproducten niet behoorden tot de toneeltroups. Er zijn hier notoire uitzonderingen (Shakespeare, ten dele ook Jonson), maar die indiceren ook de tendens om dichter en acteur te scheiden: Shakespeare's acteurscarrière is niet groots geweest, terwijl hij zich, toen de middelen het toelieten, zoveel mogelijk van de werkvloer terugtrok. Voor Jonson geldt dit in nog sterkere mate. Het gaat mij er hier niet om zuiverheid te claimen, maar om typerende kenmerken aan te duiden. In Nederland hielden mensen in rondreizende troupes zich wel bezig met drama (Abraham Sybant, Van Fornenbergh, Van Rijndorp), maar de *bulk* werd ook hier geleverd door een van acteurs onderscheiden groep auteurs die zich hier, enkele uitzonderingen daargelaten, nooit heeft ontwikkeld tot commerciële kaste van tekstleveranciers.

19) Zie voor een goed overzicht W.H.M. Hummelen, *Amsterdams Toneel in het begin van de Gouden Eeuw* (Den Haag 1982).

20) Ik weet niet of het hebben van een 'eigenlijk' beroep ook noodzakelijk was om binnen de geloofsgemeenschap te kunnen blijven. Er zijn voorbeelden van toneelspelers die niet toegelaten werden tot het Avondmaal als ze hun 'professie' van acteur niet afzwoeren. Maar de voorbeelden zijn schaars en lijken daarom specifiek. Dergelijke zaken betreffende de sociale positie van acteurs zijn bij mijn weten noch voor Nederland, noch internationaal, behoorlijk onderzocht. Een dergelijk onderzoek zou ook het gebruik van toneelnamen (in Frankrijk erg in zwang) moeten 'meenemen', omdat het gebruik van een toneelnaam de sociale *persona* van de acteur kan afscheiden van zijn *persona* in andere sociale contexten.

21) Zie voor een ouder overzicht Haverkorn, *Rotterdamsche Schouwburg*, hoofdstuk 1; *idem*, 'De Rederijderskamer en de Tooneel-Voorstellingen' en 'De Rederijderskamer te Rotterdam'; J.P. van der Weele, 'De Schouwburg

der Rederijkers in 1631'. Van der Weele maakte nog voor het bombardement van 1940 en de vernietiging van het weeshuisarchief een inventaris; hij kende dit archief dus goed. Het volgende leunt zwaar op zijn artikel, waarvan ik dus geen uitspraken meer heb kunnen controleren.

22) Van der Weele zegt, niet ten onrechte: 'het streven van de vroedschap was niet de eenigszins in verval geraakte landjuweelen nieuw leven in te blazen uitsluitend terwille van de kunst. Integendeel. Aan hun besluit lag alleen de bedoeling ten grondslag om de lasten der armenzorg zooveel mogelijk af te schuiven op de goedgesitueerde burgerij, wier belangstelling voor comédie- en rederijkersspelen bekend was' (p. 62). Vgl. Haverkorn, *Oude Rotterdamsche Schouwburg*, 3 (armenzorg), 4 (loterij).

23) Van der Weele, 'Schouwburg der Rederijkers', 63-64.

24) De traditie van het Nieuwjaarsvers ging ten onder in de politieke twisten in de Vierde Engelse Oorlog, toen door het Genootschap *Studium Scientiarum Genetrix*, al een tijdlang de leverancier van de verzen, al te patriottische teksten werden geleverd. Zie Van der Weele in *NRC*, 1 januari 1937. Voor de 'pinksterblommerij' zie Van der Weele, 'Schouwburg der Rederijkers', 65.

25) Van der Weele, 'Schouwburg der Rederijkers', 64-65.

26) De datum hangt af van die waarop het rijffelspel is opgeheven; deze is niet precies bekend. Er bevonden zich geen rekeningen in het weeshuisarchief. Resoluties van weesmeesters en magistraat zwijgen en de registers van de kerkenraad zijn pas bewaard vanaf 1639 (Van der Weele, 'Schouwburg der Rederijkers', 64).

27) De rederijkers gaven vier voorstellingen van *Aeneas en Dido*, mogelijk het blijspel van De Mol (opbrengst f 534,-; het één vierde van de andere kermisvermakelijkheden bedroeg f 225,-). De schouwburg was kennelijk in tel en trok meer toeschouwers dan 't Poppenspul van 't innemen van Schertogenbosch'. In 1630 brachten 6 voorstellingen f 975,- op, tegen de f 351,- die het kwart vormden van de baten van de rest van de kermis (Van der Weele, 'Schouwburg der Rederijkers', 67-68).

28) Het weeshuis schafte ook benodigdheden aan: 'een fause pruyc met twee knevels en noch drie groote baerden', stof voor kostuums, een 'duivelsrock'. Tapijten en een Laurierboom werden gehuurd. Een groot slot werd besteld en Isaack van Waesberge leverde 'gedruckte pampieren en pleckzelen [ter affichering] (Van der Weele, 'Schouwburg der Rederijkers', 69).

29) Van der Weele, 'Schouwburg der Rederijkers', 66.

30) In afwachting van de voltooiing van de schouwburgzaal huurden de weeshuisregenten op 11 december 1630 van Jacob Wygans' huisvrouw, de herberg 'De Kaetsbaan' in de Goudsewagenstraat voor een huur van f 11,- per week. De spelers mochten er van de regenten repeteren en optreden naar goeddunken. In maart 1631 bleek er f 1.109,- ontvangen te zijn. Van der Weele zegt dat de uitgaven daarbij in het niet vielen, maar hij geeft

geen cijfers ('Schouwburg der Rederijkers', 68).

31) Van der Weele, 'Schouwburg der Rederijkers', 68-69, met de toegevoegde suggestie dat Andries die laatste taak wel aan zijn vrouw zal hebben overgelaten.

32) Van der Weele, 'Schouwburg der Rederijkers', 68-69.

33) Van der Weele, 'Schouwburg der Rederijkers', 69-70.

34) Onduidelijk is welke bron hij hiervoor gebruikt heeft. De Handelingen van de kerkenraad voor die jaren bestaan niet meer.

35) De klacht over de zondagsmarkten werd pas in 1646 geuit. Zie Van der Weele, 'Schouwburg der Rederijkers', 71.

36) Dit moet zijn C. v. Alkemade, *Register van Alderhande Zaken rakende de stad Rotterdam*, samengesteld door P.v.d.Schelling (GAR,HSS, cat.nr. 1591).

37) Hazewinkel, *Geschiedenis van Rotterdam* (1940-42) III, 173-200.

38) Van der Weele, 'Schouwburg der Rederijkers', 71.

39) Van der Weele, 'Schouwburg der Rederijkers', 72-73.

40) Schout Duijn was kort voor de opening van de schouwburg als schout en dijkgraaf vervangen; hij bleef vroedschap en overleed in 1635. Over hem gingen grappen rond als zou hij in zijn obsessieve haat tegen de remonstranten eens zo rap zijn goed van oren voorziene hoofd door de tralies van zijn venster gestoken hebben, dat de smid eraan te pas moest komen om het los te krijgen (een mooie theatrale grap toch?), terwijl hij vanwege zijn lage komaf (hij was balansmaker) al in 1629 via rijmpjes bespot werd en gemaand werd zich rustig bij zijn stand te houden (Hazewinkel, III, 200).

41) In 1630 waren burgemeesters: Cornelis Jansz. Hartigsveldt, die al bij aanvang van de remonstranten-vervolging matigend trachtte op te treden, Nicolaas Cornelisz. Puijck, die zich op het hoogtepunt van de vervolgingen ca. 1622 wel uiterst zwak had opgesteld, maar zeker niet als remonstrantenvreter, en Joost Adriaansz. Coulster, die ik niet in relatie kan brengen tot deze strijd. In 1631 waren burgemeesters: de eerdergenoemde Hartigsveldt, Gerard van Berckel, die een hoofdrol speelde in de matiging na 1625, en dr. Pieter Willemsz. van Goedereede, broer van de in 1618 bij de wetsverzetten benoemde Govert Willemsz. van Goedereede, die ik ook niet met de strijd verbinden kan. Van Berckel was weliswaar gematigd, maar wél goed 'orthodox' (hij had zich bijvoorbeeld in 1619-21 verzet tegen de plaatsing van het nieuwe Erasmusbeeld - aan Erasmus werden proto-remonstrantse denkbeelden toegeschreven). Het lijkt me eerder een gezelschap van matigers met open oog voor publieke moraal, dan vuurvreters. Weeshuismeesters waren in 1630: Claes Antoniusz. van der Block, die die functie al in 1618 uitoefende, Elaut Clemensz. van Stolck (ook in 1629), Hoyer Hoyersz., Jan de Haes en Dirck Louis Couckelenberg. In 1631 waren naast Van der Block en de Haes ook nog Gerrit Daemen Cool, Jan Adriaansz. van der Sande en Pieter Willemsz. Bouman.

42) Haverkorn, *Rotterdamsche Schouwburg*, suggereert dat de Academie

van 1628 tot 1638 functioneerde (vgl. p. 1 met p. 6), maar hij is onduidelijk. In 'De Rederijderskamer en de Tooneel-Voorstellingen' stelt Haverkorn de start op 1630 en laat er spelen tot 1640, wanneer het gebouw in handen wordt gegeven van de Engels Presbyteriaanse kerk (p. 151).

43) Haverkorn, 'De Rederijderskamer te Rotterdam', 135-136.

44) Hazewinkel maakt het nog bonter. Deze laat de rederijders een paar jaar lang het gebouw bespelen dat al door de Independenten als kerk gebruikt werd (*Geschiedenis van Rotterdam*, III, 443).

45) Ook hierover geven de diverse auteurs verschillende informatie. Hazewinkel, *Geschiedenis van Rotterdam*, III, 300, 443, meldt dat de Academie in 1635 door de stad aan de Independenten werd gegeven. Haverkorn, *De Oude Rotterdamsche Schouwburg*, geeft het gebouw in 1638 aan de Engelse Presbyterianen (p. 1 en 6). Volgens Van der Weele, 'Schouwburg der Rederijders', kwam het gebouw in 1632 in stadshanden (p. 74), ging het - zonder jaartal - naar de Schotse kerk (p. 75) en werd in 1651 gemeld dat de 'Schotten' er komediespullen aantroffen en verbrandden (*ibid.*). Een combinatie van Van der Weele en Hazewinkel levert het juiste antwoord op.

46) Waarschijnlijk gaat het om de remonstrantse Keijzers en daarbij om Cornelis Keijser Lenertsz. die in 1626 huwde (stadstrouw) met Hillegonda Menten. Er zijn geen doopgegevens. Cornelis stierf in 1640

47) Haverkorn, 'De Rederijderskamer en de Tooneel-Voorstellingen'; *idem*, 'De Rederijderskamer te Rotterdam'.

48) Akte, bij notaris Anthony Huijsman, 6 maart 1640. Haverkorn geeft geen inventarisnummer.

49) GAR, Oud Notarieel Archief (ONA) 451, fols. 41 en 44. Zie voor meer details hieronder.

50) De compagnons namen de kostuums van Vogelesang over en zegden hem aan dat hij zich met de vertoningen niet meer behoefde te bemoeien, maar wel f 50,- kostenbestrijding mocht inleggen. Dit werd verklaard door De Mare (zie Haverkorn, 'De Rederijderskamer te Rotterdam'). De nadruk waarmee de regeling met hem vastgelegd wordt, suggereert dat hij later toch ook aanspraak maakte op een deel van de winst.

51) Haverkorn doet al deze suggesties in 'De Rederijderskamer te Rotterdam'.

52) De twee aan Haverkorn onbekende aktes zijn: GAR, ONA 451, fols. 41 en 44 (notaris Leonard van Zijll, resp. 26 februari en 13 februari 1641). In de eerste verklaart Hendrik Bosselaer, dertig jaar oud, onder meer ingehuurd te zijn voor vijftien stuivers per dag voor het verspreiden van biljetten, maar omdat hij meer dienst moest doen, wilde hij twintig stuivers en kreeg uiteindelijk achttien stuivers per dag. In de andere akte wordt de naam van de kamer genoemd als 'In Minne Versaemt', de zinspreuk van 'De Blaauwe Acoleyen'. Hier zegt Cornelis Jasper Bolleman (of Belleman), 'oud Rhetrosijn', dat hij gecontracteerd was voor twee gulden en tien stui-

vers per spel, voor het acteren en het verrichten van diensten.

53) GAR, HS 2433/97 (2 september 1668) 'Alsoo wij geresolveert zijn op woensdagh eerstcomende dat wesen sal den 5e deser tot Bleiswijk te komen, om, nae ouder gewoont, de tienden aldaer te verpagten, hebben wij goet gedacht UE daervan bij desen kennisse te geven & met eenen te recommanderen, naedien wij berigt zijn dat op de kermis tot Bleiswijk de retoricijns sullen spelen, dat UE den retoricijns ernstigh aensegt, dat sij haer sullen hebben te onthouden van desulcke spelen & vertooningen aen te stellen, die profaen, ofte schandelijck soude mogen wesen & dienvolgende dat sij niet anders als morale ofte historische dingen sullen hebben te spelen, off vertoonen, opdat wij niet genootsaect en werden daertegens te voorsien'. In 1705 werd de Rotterdamse kamer uitgenodigd voor een Intrede in Schiedam, georganiseerd door de rederijkerskamer 'De Vijgeboom' aldaar. De kerkenraad protesteerde bij die laatste gelegenheid weer tegen wagens met rederijkers in de stad (zie Hazewinkel, *Geschiedenis van Rotterdam*, III, 444).

54) GAR, Hervormde Gemeente Rotterdam (HGR), inv.nrs. 1-13. Inv.nr. 1: Handelingen van de kerkenraad, deel I (17 augustus 1639). De meeste delen van deze Handelingen hebben geen paginanummering. Ik verwijs derhalve naar het deelnummer en de datum. De resolutie kan via de marginale rubrieken eenvoudig worden getraceerd.

55) Vóór 1640 heb ik geen berichten in de Handelingen gevonden. De kerkenraad besloot op 10 juli 1641 de komedianten en goochelspellen op de agenda te nemen en deed haar verzoek tot wering aan de burgemeesters op 14 augustus.

56) Voor 1642 is geen bericht aangetroffen.

57) GAR, HGR, inv.nr. 2: Handelingen van de kerkenraad, deel II (10 augustus 1644). Voor de jaren 1645 t/m 1649 zijn geen berichten gevonden. Deel II heeft ook een ander karakter dan de andere delen. Het lijken minuut-notulen en mogelijk is niet alles vermeld. Het boek is bovendien, mede door een restauratie, slecht leesbaar en gerubriceerd. Ik kan items over het hoofd gezien hebben.

58) GAR, ONA 264/288 (dispositie, bij notaris Arnout Hofflant, 24 augustus 1646). Het gaat om een Johann Weijt (of Waid, volgens de handtekening), oud 50 jaar, en om een Joris Benthier, oud ongeveer 22 jaar. Dezen verklaarden, mede namens een Joris Lollijffer (of Lollysser), dat ze 'in Compagnie' met Van Fornenbergh op kermissen komedies en tragedies hadden gespeeld. Niet bij Albach, *Langs Kermissen en Hoven*.

59) De precieze data van de Rotterdamse kermis in de zeventiende eeuw zijn (mij) niet bekend. Van vóór 1750 tot 1809 begon de kermis op de laatste maandag van augustus en dat kan nooit de 24ste zijn. Maar ook de Handelingen van de kerkenraad suggereren dat tenminste spellen eerder geadmitteerd konden worden en zelfs dat de kermis eerder dan de aangegeven week kon beginnen. Toch lijkt het me, zeker gezien het verloop, onwaarschijnlijk dat Jan Baptist op de 24ste de Rotterdamse kermis

heeft verlaten, om daar begin september weer op te duiken.

60) GAR, ONA 421, fol. 181 (notaris Johan Cool, 3 september 1646); ONA 421, fols. 183-184 (notaris Johan Cool, 10 september 1646); ONA 421, fol. 185 (notaris Johan Cool, 10 september 1646). Deze aktes zijn gepubliceerd in Haverkorn, 'Rederijderskamer en de Tooneel-Voorstellingen te Rotterdam'. Zie voor gegevens over de genoemde acteurs E.F. Kossmann, *Nieuwe Bijdragen*, 101, 145-147 resp. 105, 113, 131.

61) Mogelijk herbergt het archief (denkelijk het notarieel, de schepenbank of het oud-rechterlijk) hierover verdere stukken.

62) GAR, ONA 421, fols. 199-200 (notaris Johan Cool, 2 september 1847). Gepubliceerd door Haverkorn, 'De Rederijderskamer en de Tooneel-Voorstellingen te Rotterdam'. Zie voor de acteurs E.F. Kossmann, *Nieuwe Bijdragen* en Ben Albach, *Langs Kermissen en Hoven*. Men zou denken dat Abraham via eenzelfde soort toestemming ook in of vóór 1646 gecontracteerd was. Misschien slaat de opmerking over het in Amsterdam gesloten notariële contract daarop.

63) GAR, ONA 421, fol. 201 (notaris Johan Cool, 2 september 1647).

64) Kossmann, *Nieuwe Bijdragen*, 98.

65) GAR, HGR, inv.nr. 4: Handelingen van de kerkenraad, deel IV (2 augustus 1651, 6 augustus 1652, 1 augustus 1653, 5 augustus 1654).

66) GAR, HGR, inv.nr. 4: Handelingen van de kerkenraad, deel IV (28 juli en 18 augustus 1655).

67) GAR, HGR, inv .nr. 4: Handelingen van de kerkenraad, deel IV (6 augustus 1655). De commissie gaat voor andere zaken naar de burgemeesters, maar moet *en passant* ook het jaarlijkse verzoek der kerkenraad tegen de insolentien der aanstaande kermis vernieuwen.

68) GAR, ONA 571, fol. 168 (notaris Hartman de Custer, 6 augustus 1659). Hendrik Akkersloot was acteur en sinds de vestiging van de troupe in Den Haag 'medemeester' in de troupe van Van Fornenbergh. Later is hij naar Amsterdam gegaan, waar hij 'jeunes amoureux' speelde voor een hoog salaris (Kossmann, *Niederländische Faustspiel*, 109; *Nieuwe Bijdragen*, 106). Willem van Geest zal ook acteur geweest zijn, maar over hem heb ik niets gevonden bij Albach, die deze akte niet kende.

69) GAR, HGR, inv.nr. 5: Handelingen van de kerkenraad, deel V (28 juli, 11 augustus en 18 augustus 1660).

70) GAR, HGR, inv.nr. 5: Handelingen van de kerkenraad, deel V (7 september 1861).

71) GAR, HGR, inv.nr. 5: Handelingen van de kerkenraad, deel V (14 september 1661).

72) Robert Fruin, 'Magdalena Moons en haar verhouding tot Valdez', in: *Verspreide Geschriften*, VIII (Den Haag 1903) 380-397, spec. 381-84.

73. GAR, ONA 805/38, niet bij Albach, *Langs Kermissen en Hoven* (Zutphen 1977). Ik ga hier verder voorbij aan de verdere beweringen in dit boek (p. 86 en noot 130) omtrent de opvoering van *Het Beleg en Ontzet van Leiden* in Rotterdam, die tot het rijk der fabelen behoren. Anders dan

Albach meent, was mr. Jan Moens al sinds 1655 geen pensionaris meer van Rotterdam maar Advocaat Fiscaal bij het Hof van Holland, is er geen bewijs voor een relatie tussen Moens en Van Fornenbergh en ook niet, dat Van Fornenbergh zélf Bontius' tekst bewerkte. Robert Fruin, 'Magdalena Moons en haar verhouding tot Valdez', waarop Albach deze beweringen steunt, vermeldt ook niets van dit alles.

74) GAR, HGR, inv.nr. 5: Handelingen van de kerkenraad, deel V (2 augustus, 9 augustus, 16 augustus en 23 augustus 1662). Er is geen resolutie van burgemeesters in het resolutieboek aangaande deze toestemming.

75) GAR, HGR, inv.nr. 5: Handelingen van de kerkenraad, deel V (5 september 1663) fol. 99^{vo}.

76) GAR, HGR, inv.nr. 5: Handelingen van de kerkenraad, deel V (12 september 1663) fol. 100^{ro}. 'Overveelt' moet zijn: Overvelt.

77) C.v.Alkemade, *Register van Alderhande Zaken rakende de stad Rotterdam*, samengesteld door P. v.d. Schelling (GAR, HS 1591/64). Het handschrift heeft in de marge: 'uit een zeer oud MS blad groot [4] zijden in [4]^{to} & beschreeven met 1 kleine ronde letter, mij bij missive gezonden door den Professor Vrijhof van Amst. Maart 1744. welk in viere gevouwen door een regent van Rotterdam in dien tijd in een brief of anders ingesloten, gezonden geweest te zijn aan een regent van Amst'.

78) GAR, HGR, inv.nr. 5: Handelingen van de kerkenraad, deel V (19 september 1663) fol. 100^{vo}.

79) Het laatste bericht over deze voorstelling in de Handelingen van de kerkenraad luidt: 'also *Dominee*. Lycohton volgens voorige Resolutie voorleden Sondagh in de proclamatie van't *Heilig Avontmael* besondere mentie gemaect heeft van sulcke die in Comoedien mochten zijn geweest etc. en sulx in de twee andere kercken alsoch niet en is geschiet, is goedgevonden, dat sulx toekomstende Sondagh mede sal gedaen worden' (fol. 100^{vo}, 19 september 1663).

80) De mogelijkheid dat de Rotterdamse *Palamedes* onderdeel was van een 'Staatse campagne' wil ik niet uitsluiten. De brede context van de *Palamedes*-opvoeringen is zeker het toenemend politiek radicalisme in Holland, dat in 1667 zou leiden tot de Akte van Seclusie.

81) Unger, 'Vondeliana IV', 52-55.

82) Zie voor een analyse van de politieke verhoudingen in Rotterdam in die tijd J.L. Price, *The Rotterdam Patriciate, 1650-1672* (ongepubliceerde PhD Thesis, London 1969) in Bibliotheek GAR.

83) J.A.Worp, *Geschiedenis van het Drama en van het Tooneel in Nederland*, II (Rotterdam 1903) 91.

84) Hazewinkel, *Geschiedenis van Rotterdam*, III, 228.

85) Zie E.A. Engelbrecht, *De Vroedschap van Rotterdam, 1572-1795* (deel 5 van de reeks *Bronnen voor de geschiedenis van Rotterdam* (Rotterdam 1973) lemma 144, 'Aa, Mr. Willem van der'. Hij liet een legaat na aan de remonstrantse gemeente.

86) Vergelijk Engelbrecht, *De Vroedschap van Rotterdam*, onder de naamlemmata, die ook de onderlinge bloedverwantschappen in kaart brengen: Joh. van Berckel was lakenverver aan de Oppert en vroedschap van 1635-78. Bovendien was hij verschillende malen burgemeester, zoals in 1663 en 1664. Hij werd begraven op 13 oktober 1678 en was de zoon van Embrecht van Berckel en Johanna van Eck. Hij huwde Geertruid Ram. Joh. Timmers was vroedschap van 1651-72 en burgemeester van 1663-64. Hij werd geboren ca. 1618 en overleed op 3 december 1672. Hij was de zoon van Paulus Timmers (1606-62), wijnkoper te Schiedam, en van Maria Aussens (overl. 1662) en huwde Maria Pietersd. Sonmans. Mr. Willem van der Aa was vroedschap van 1645-72 (afgezet). Hij is nooit burgemeester geweest, wel, in 1664, secretaris. Verscheidene malen was hij boonheer. Hij werd geboren op 24 maart 1620 en begraven op 14 oktober 1678 als zoon van mr. Anth. van der Aa Wz. en Adriana van Walenburch. Hij trouwde Cath. Hartigsveld. Van Berckel en Timmers laten hun kinderen gereformeerd dopen. Van der Aa stond bekend als fel-staatsgezind ('de Paus van Rotterdam') en was mogelijk de auteur van het *Waaragtig Verhaal van de Muiterij* (Hazewinkel, *Geschiedenis van Rotterdam*, I, 219vv.).

87) Ik kies voor deze Engelse term die, zeker sinds Hutchesons tractaat over de bronnen van de schoonheidservaring (1728), beter, want sterker theoretisch bezet, het mengsel van pure esthetische ervaring en afzien van 'instrumentaliteit' (ook ideologische) aanduidt dan het Nederlandse 'belangeloosheid'.

88) Ik heb mij in deze analyse ten minste terminologisch laten beïnvloeden door Bourdieu, *La Distinction* (Parijs 1979).

89) Ik acht deze 'meisjes' waarschijnlijker personeelsleden in Timmers' huishouden dan zijn dochters, hoewel ik dat niet kan bewijzen.

90) Zie Unger, 'Vondeliana IV', 57.

91) Hazewinkel, *Geschiedenis van Rotterdam*, III, 228.

92) Ik ga opnieuw voorbij aan de beweringen van Albach met betrekking tot deze voorstelling, *Langs Kermissen en Hoven*, 96, 118, 139. De politieke gezindheid van een toneelleider afleiden uit zijn repertoire veronachtzaamt mijns inziens de verhoudingen waarmee deze lieden tot besturen stonden, de invloed van overheden op het repertoire en de onbezonnenheid van partijschap voor toneelspelers. Deze liepen dan immers het risico bij iedere wetsverzetting hun permissie te verliezen. Dat Albach 'hofcomedianen' in het tweede stadhoudersloze tijdperk ontwaart is al even raadselachtig.

93) Een andere mogelijke belemmering om in Rotterdam te spelen kan worden weggenomen. Koster zegt: 'blijkens de jaarrekening van de provisoren van het Arme Kinder-Huis over 1663 had het gezelschap van 'den Comediant Jan Baptist inde Kerck eenige weecken gespeelt' en daarvoor 'volgens accordt vande presente provisoren' in totaal 25 gulden huur betaald'. Zie *Komedie in Gelderland* (Zutphen 1979) 25; bron: Gemeentelijke Archiefdienst Nijmegen (GAN): Oud Stadsarchief, Archief Arme

Kinder-Huis, inv.nr. 193, rekening over 1663. Deze post is niet gedateerd en Koster laat de datering in het midden. De Nijmeegse kermis begon ook eind september, zodat de genoemde 'enige weken', rekening houdend met de Amsterdamse besognes en de Nijmeegse praktijk om de Hessenbergkerk ook als 'modern' theater te exploiteren, juist genoeg tijd beslaan om te denken dat Van Fornenbergh niet tijdens de Rotterdamse kermis speelde. De context van de rekening geeft echter aan dat de voorstellingen moeten hebben plaatsgevonden tussen 20 januari en 21 maart 1663. F.M.Eliëns van het GAN ben ik erkentelijk voor het natrekken van Koster's informatie en het verschaffen van de datumgrenzen.

94) Albach, *Langs Kermissen en Hoven*, 133; dit relativeert *en passant* de persoonlijke politieke bevlogenheid van Van Fornenbergh voor 'Staats' repertoire. Ook Sammers zag de commerciële mogelijkheden van een dergelijk politiek *horror*-verhaal kennelijk goed in.

95) GAR, HGR, inv.nr. 5: Handelingen van de kerkenraad, deel V (17 juli (verzoek), 24 juli 1665 (antwoord)). Drie dagen later wordt dit antwoord bevestigd vanuit het college van burgemeesters.

96) Zie hiervoor Hazewinkel, *Geschiedenis van Rotterdam*, III, 228-229.

97) GAR, HGR, inv.nr. 5: Handelingen van de kerkenraad, deel V (27 januari en 10 februari 1666).

98) GAR, HGR, inv.nr. 5: Handelingen van de kerkenraad (11 augustus 1666 (verzoek, ritueel gesteld met aanduiding van komedies en koorddansers), 18 augustus 1666 (vaag antwoord)).

99) GAR, HGR, inv.nr. 5: Handelingen van de kerkenraad, deel V (4 augustus (verzoek), 11 augustus 1667 (antwoord en reactie kerkenraad)).

100) GAR, ONA 744, fol 23, nieuw paginanummer 540-541.

101) Zie over Sammers (reputatie, engagement in Amsterdam in 1668 en reis naar het noorden begin jaren 1680): Kossmann, *Niederländische Faustpiel*, 117-18, 152, 167 en *Nieuwe Bijdragen*, 102, 112, 152. Koster, *Komedie in Gelderland*, 22-25 verhaalt over zijn conflict met het publiek in Nijmegen in 1660.

102) Vergelijk Albach, *Langs Kermissen en Hoven*, 108 en 153 (Bijlage D): In juni 1667 was Van Fornenbergh nog in Hamburg, in oktober doopte Gillis Nosemans zijn dochter Helena in Den Haag en Triael Parkar zijn zoon Pieter in november. In principe geeft dat wel tijd aan Van Fornenbergh om in de augustus en september in Rotterdam te spelen, maar er is geen enkele aanwijzing dat Sammers toen al bij hem in de troupe was opgenomen.

103) GAR, HGR, inv.nr. 5: Handelingen van de kerkenraad, deel V (11 juli 1668 (verzoek tot wering spellen, spec. komedie en koorddansers) 18 juli 1668 (melding van een vervanging in de commissie, maar geen antwoord genoteerd), 31 juli 1669 (vaag antwoord op een verzoek tot wering van de komedie etc.)). Voor 1670 heb ik geen gegevens gevonden die betrekking hebben op de kermis.

104) Zie GAR, ONA 744/44 (contract), nieuw paginanummer (notaris

Dirk Starbergh, 29 augustus 1668) en 744/45 (contract), nieuw paginnummer 223 (29 juni 1668). Het gaat om Melchior Courtingh van Antwerpen, die zijn voordochter Rosina Rosiers, in ondertrouw met Willem Leendertz., contracteert voor koorddanserijen en muziek. In het tweede contract worden de Engelsen William Grey en Thomas Clement gecontracteerd voor dezelfde activiteiten.

105) De informatie uit het rekest en het standpunt van de burge-meesters zijn vollediger dan in andere gevallen - dit door toedoen van de kerkenraad. Deze besloot op 8 oktober te protesteren en rapporteerde over zijn eerste pogingen daartoe op 15 oktober. Op 22 oktober werd de kerkenraadscommissie medegedeeld dat het spelen al was toegestaan, maar dat de Heeren dit zouden vastleggen in een behoorlijke resolutie.

106) GAR, OSA, inv.nr. 275: Resoluties etc. door burgemeesteren, 7 oktober 1670.

107) Gegevens ontleend aan E.A.Engelbrecht, *De Vroedschap van Rotterdam*, lemma 'Boschman' (nr. 106) en verwijzingen aldaar.

108) Dullaert is tot 1622 vroedschap en daarna baljuw tot 1645. Hij leefde van 1653 tot 1656. De verzwagering moet indirect zijn geweest. Dullaert was in het begin van zijn ambtsperiode als schout een fervent verfolger geweest van de remonstranten.

109) Hij was de zoon van een lijndraaier. Ook zijn grootvader, Iman Hendrikz. was lijndraaier.

110) Het is deze Iman, niet de zoon van Abraham, die via de trouwboeken te traceren is op de Kipstraat. Mogelijk volgde hij zijn tante hier op. Een notariële akte verslaat overigens een twist met zijn tante en wel in het huis aan de Kipstraat, kennelijk om geld (GAR, ONA 379, akte 47, p. 93, notaris Jacobus Delphius, 8 juni 1663).

111) Behalve de relaties met de echte macht had het echtpaar Abraham en Elizabeth Boschman ook connecties met de Van der Heuls, van wie Wessel Egbertsz. secretaris en (nog in 1667) substituut secretaris was (GAR, ONA 616, akte 242, notaris Adriaen van Aller, 4 november 1662). Boschman claimde f 5.172,- van de Van der Heuls. De Elzeviërs waren gereformeerd maar zouden in een latere tijd radicale politieke (anti-oran-gistische) ideeën aanhangen.

112) GAR, ONA 931, akte 598 (notaris Philips Basteels, 8 juni 1665); ONA 1028, akte 117 (notaris Gerard Manrique, april 1667).

113) GAR, HGR, inv.nr. 5: Handelingen van de kerkenraad, deel V (1 juli 1671: verzoek; 8 augustus 1672: commissie tegen vloeken, sabbaths-ontheiliging, ongeregeldheden, beledigen etc.; het antwoord luidde dat de kermis was geschorst).

114) Een wat onduidelijke passage in de besproken insinuatie van 1667 kan ook op afdrachten aan het weeshuis wijzen, maar ik heb hierover geen zekerheid en het bedrag is ook erg klein (ca. f 9,-).

115) Zie Van Boheemen en Van der Heijden, 'Kermis en Toneel in Delft en Delfshaven' voor de hoge afdrachten van de komedianten ten behoeve

van de wezen. Dat geld had ook ten goede kunnen komen aan Rotterdamse wezen. (De gegevens zijn vanaf 1722 geregistreerd, zie ook onder, Tabel II.)

116) *Rotterdamsch Jaarboekje* 1888, 124; bron: 4de Register van Delfshaven, fol. 106.

117) GAR, HGR, inv.nr. 7: Handelingen van de kerkenraad, deel VII (29 juni 1689, 1 juli en 8 juli 1693). Ook deze voorstellingen vielen buiten de Rotterdamse kermis. Op 20 januari 1706 adverteerde de *Leidse Courant* 1693 toneelvoorstellingen in Den Haag. Dit affront werd zo hoog opgenomen, dat het in de classis Schieland werd ingebracht.

118) Op 30 juni 1709 doet de kerkenraad haar eerste verzoek. Uit de volgende vergaderingen blijkt dat hierop positief is gereageerd door de dijkgraaf. Op 11 juni 1710 komen kerkenraadsleden van Delfshaven de kerkenraad van Rotterdam verzoeken te willen ageren tegen de bordelen in Schoonderloo. Nu reageert de dijkgraaf zodanig, dat de kerkenraad zijn woorden niet durft te notuleren. Twee weken later melden burgemeesters van Rotterdam de raad echter dat alle huizen reeds aangepakt zijn.

119) Op 18 mei en 5 juni 1680 werd geklaagd over dans; op 10 september 1681 over sabbatschending, waaronder ook het gevaarlijke koekhakken buiten op de singels werd verstaan; op 22 februari 1683 moesten de festiviteiten met Driekoningen het ontgelden. Al deze activiteiten vonden plaats in de vredesjaren; deels waren ze duidelijk gebonden aan feesten (na-kermis, Driekoningen), deels vielen ze buiten de jurisdictie van de stadsbestuurders. Zo is er in 1699 weer sprake van gokken aan de stadsrand, nu in bootjes op de Rotte.

120) GAR, HGR, inv.nr. 7: Handelingen van de kerkenraad, deel VII (17 januari 1712).

121) GAR, OSA, inv.nr. 279: Resolutie van burgemeesteren, 3 augustus 1707. Merkwaardig is dat Haverkorn, *Rotterdamsche Schouwburg*, die dit ook meldt, zegt de plaats niet te kennen en niet opmerkte dat de tweede resolutie, in oktober 1708, deze noemt: de Kipstraat.

122) GAR, HGR, inv.nr. 7: Handelingen van de kerkenraad, deel VII (19 oktober 1707). Op 26 oktober 1707 werd hun medegedeeld dat het om een vertoning van de overwinning bij Hochstädt ging.

123) GAR, OSA, inv.nr. 279: Resoluties van Burgemeesteren, 20 augustus 1708.

124) *Rotterdamsche Courant*, nr. 101 (23 augustus 1742). Plaatsen waren voor f 3,- alleen te verkrijgen bij de diva zelf, die logeerde op de Wijnstraat, bij Nicolaas Parkes, Engelse Sloep.

125) *Rotterdamsche Courant*, nrs. 109-111 (10, 12, en 14 september 1743). Het ging om een Vocaal en Instrumentaal Concert in de Doele, waarvoor de kaarten bij de Doele en het Fransche Koffijhuis te koop waren. De naam wordt niet gegeven. Cuzzoni was natuurlijk Italiaanse.

126) Veel nieuws biedt dit stuk niet. Komедies zijn ijdel en zondig (verbonden met het heidendom). Ze sporen aan tot zedeloosheid, vooral

omdat er 's avonds gespeeld wordt. Gods naam wordt ijdel gebruikt en de duivel wordt aangeropen en ten tonele gevoerd, net zoals geesten etc. Toneelspel is bovendien subversief, omdat er gespot wordt met serieuze (heilige) geschiedenissen en er veel kwaadsprekerij in zit. De toestand van het land laat komedies niet toe en nodigt bovendien uit tot verdere vertoorning van God.

127) M.C. Bradbrook, *The Rise of the Common Players* (Cambridge 1962).

128) *Rotterdamsche Courant*, nr. 102 (24 augustus 1741): Gaunon, 'Chymist & Alchemist' huizend in Het Wapen van Overijssel, Groote Markt (afkomstig uit Amsterdam) adverteert met geneeskrachtige watertjes; *idem*, nr. 103 (28 augustus 1742); *idem*, nr. 102 (24 augustus 1743). In *Rotterdamsche Courant*, nr. 110 (12 september 1744) adverteert een Optisch Konstspel in de Groote Marechal de Turenne (Zuidblaak). De vertoner heet 'een licht' in de fysische wetenschap, 'waer onder een swarte konst, die soo wel de konstverstandige als onervaren eene verwondering maalt'. Deze spellen wijzen op de toenemende invloed van 'moderne' natuurwetenschap op de kermisvermaken. In *Rotterdamsche Courant*, nr. 103 (28 augustus 1745), adverteert voor het eerst de Poolse Konstmeester, een goochelaar, met een 'Philosophise Pot' (waaruit op commando een 'boom' opgroeit). 'Guichelen' van de hoogste orde dus.

129) Rotterdam is goedkoper, lijkt het, maar de spellen staan er veel korter. Mogelijk blijven sommige troepen juist daarom Delfshaven verkiezen (Corver bijvoorbeeld).

130) Haverkorn, *Rotterdamsche Schouwburg*, hoofdstuk I en Hazewinkel, *Geschiedenis van Rotterdam*, III, 446, geven de bekendste feiten. In de Doele lieten de wijnkopers in 1752 de Franse troupe van Cressand spelen, in 1760 de Opera van Neijts. Corver speelde in 1772 voor het gilde.

131) QQ, *Tegen-Brief van een Amsteldamsche Heer, aan zyne Rotterdamsche vriend, behelzende eenige tegenwerpingen, etc.* (1773) 1-2.

132) Een duidelijk anti-gereformeerd blad was de *Zeedemeester der kerkelijken* (1750-53), dat de kermis verdedigde in twee artikelen, in nrs. 45 en 108 (beide 1751). *De Denker* schrijft in nr. 356 tegen de kermis (1769), wat in nr. 408 (1770) ironisch weerlegd wordt.

133) Voor de rederijkersactiviteit van 1638 kan ik dit niet met zekerheid zeggen. Het valt echter te betwijfelen of hun theater, indien het commercieel succesvol zou zijn gebleken, overlevingskans zou hebben gehad.

134) Rotterdam was de tweede stad van de Republiek. Dat het nog aanzienlijk grotere Amsterdam een permanent theater open kon houden en dat in het veel kleinere Den Haag, door de aanwezigheid van veel internationale politieke activiteit, al dan niet rond een hof geconcentreerd, regelmatig allerlei theatrale activiteit op 'moderne' basis kon plaatsvinden, is niet zo problematisch. Waarom Leiden en Haarlem veel meer voedingsbodem konden bieden voor theatrale activiteit dan Rotterdam blijft veel onduidelijker.

135) Wel 'schimmen' in 'rode tent' voorafgaand aan kermis.

136) Besluit tot wering al genomen voor verzoek kerkenraad. Kerkenraad verzocht het weringsbesluit in de courant te adverteren. Eerste maal dat dit 'moderne' informatie-medium wordt genoemd.

137) Kerkenraad verzoekt wering van de 'vuile spellen' en besluit dit verzoek te institutionaliseren. De burgemeesters permitteren 'onschuldige spellen'.

138) Per advertentie aangekondigd.

139) Verzoek liep direct via kerkenraad Delfshaven.

140) Wordt voor het eerst met 'theater' vermeld. Spellens zelf geweerd.

141) De 'Heeren' beloofden de kerkenraad niet te zullen ergeren waar het Komodie en Koorddansers aangaat.

142) Als in 1696.

143) De kerkenraad protesteert tegen de sabbatschending door 'appelwijken'.

144) Wering spellen toegezegd, maar wering van de Kwakzalver op het Hooft is nog apart verzocht.

145) Bronnen: P.C. v. Boheemen en Th.C.J. v.d. Heijden, 'Kermis en toneel in Delft en Delfshaven gedurende de achttiende eeuw,' in: *Scenarium*, 8 (1984), 108-18, GAR/NSA, Financiën, inv. nr. 4936, Register met afdrachten van Kermisgelden aan het Weeshuis en de *Rotterdamsche Courant*.

146) Mogelijk gaat het tot en met 1729 om dezelfde periodes. Van Boheemen en Van der Heijden geven geen data.

147) Dit is het verminderd bedrag. Aanvankelijk werd f 400,- geveerd.

148) Van Boheemen en Van der Heijden geven aan dat Brinkman zeven maal speelt en sommen alle zeven jaren op. Voor 1743 wordt gesteld dat Brinkman evenveel betaalt als 'voorleden Jaar' is geaccordeerd. Daar Brinkman kennelijk in 1742 niet kwam, is het mogelijk deze opmerking te lezen als 'zoals vroeger' dus f 350,-. Beide auteurs lezen het kennelijk anders, waarschijnlijk (ze zijn niet expliciet) als een niet bekende onderhandse afspraak en laten het bedrag voor 1743 open.

149) Spellens buiten de stadswallen droegen niets af aan de wezen.

150) In plaats van f 275,-, omdat Corver maar vijf in plaats van acht weken bleef. Dit waarschijnlijk vanwege zijn standplaats aan de Oostpoort in Rotterdam.